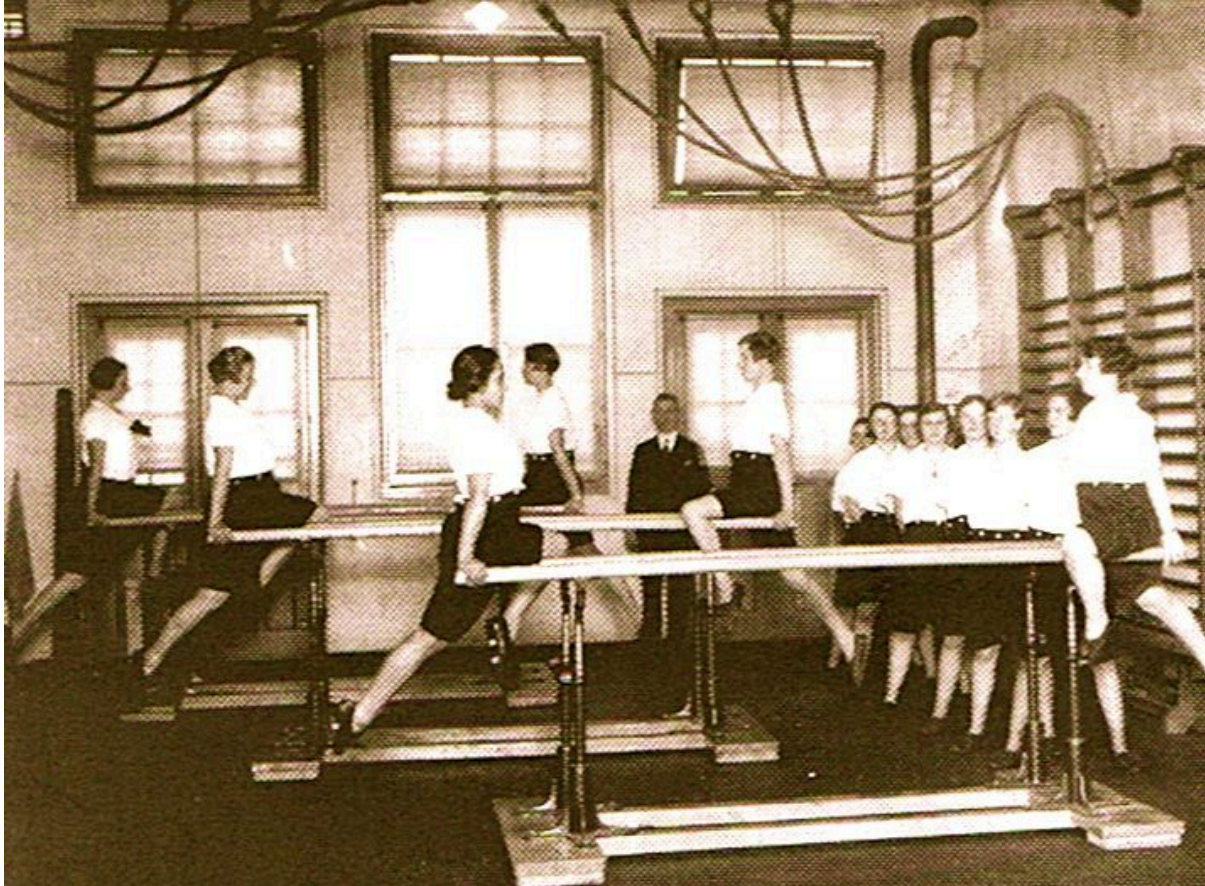

“We hebben gym!”

Dames aan de brug met gelijke liggers, Academie voor Lichamelijke Opvoeding, Amsterdam, eind jaren '20. Foto: archief ALO.

Naam: Frans Kaandorp
Studentnr.: 6195660
Onderdeel: Master Cultuurgeschiedenis
Scriptiebegeleider: Prof. dr. Mieke Aerts
Datum : 24 juni 2013

Inhoudsopgave

Voorwoord.....	3
1. Inleiding.....	5
2. Begripsgeschiedenis in de Nederlandse historiografie.....	11
3. De introductie van gymnastiek in Nederland	21
4. De jaren rond de eeuwwisseling.....	38
5. De stichting van een nationaal instituut (1920-1930).....	56
6. Het actuele woordgebruik.....	72
7. Conclusie.....	84
8. Literatuurlijst.....	89

Voorwoord

In 1977 ontving ik na vier jaar studie aan de Academie voor Lichamelijke *Opvoeding* het diploma dat me de bekwaamheid toekende om les te geven in de lichamelijke *oefening*. Tot aan de diploma-uitreiking had ik me tijdens de hele studie niet beziggehouden met deze terminologie en de eventuele verschillen in betekenis. Ook in mijn werk in het onderwijs is dit nooit een issue geweest. Wel heeft het gebruik van verschillende termen in het gymnastiekonderwijs mij - latent maar toch - steeds geïntrigeerd.

Mijn specifieke interesse voor de begripsgeschiedenis is gewekt op een tweetal momenten in de bachelorfase van mijn studie geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. De eerste keer was tijdens de colleges voor het vak Wetenschapsfilosofie in het voorjaar van 2010. We lazen toen een stuk van Leopold von Ranke.¹ Na afloop van het college vroeg ik de docent prof. dr. Wyger Velema, waarom we dit stuk in het Engels lazen en niet in de oorspronkelijke taal, het Duits. Zijn reactie was dat het merendeel der studenten de Duitse taal daarvoor onvoldoende beheerste. Vervolgens hadden we een korte discussie over de term 'nations' in de titel en ik vroeg hem welk woord Von Ranke zelf had gebruikt. Ik verwachtte het Duitse woord 'Nation' of 'Staat'. "Neen", zei Velema "er stond 'Völker'." Ik was verbaasd. De term 'Völker' verwijst mijns inziens immers naar groepen mensen en de term 'nation' veel meer naar een geografische eenheid. De term natie kan dus op verschillende manieren 'geladen' worden. Mijn belangstelling was toen gewekt voor het gebruik van begrippen, de duiding ervan en met name door de verandering van de betekenis van een begrip bij de vertaling ervan. Ik begreep de moeilijkheden en dilemma's die in de geschiedwetenschappelijke discussie kunnen ontstaan over eenzelfde onderwerp in verschillende taalgebieden

Een tweede keer was tijdens de colleges bij het keuzevak 'Hutspot' in het voorjaar van 2010. Hierbij stond het onderzoek naar de 'Nederlandse identiteit' centraal. De docent, prof. dr. Mieke Aerts was geïntrigeerd door de felle discussie die in 2007 ontstaan was, toen de - toenmalige prinses - Maxima in een lezing vraagtekens zette bij een eenduidige invulling van het begrip de Nederlandse identiteit. Vanwege de veelheid van noties daarover concludeerde zij: 'dé Nederlandse identiteit bestaat eigenlijk niet.' Dit resulteerde in een felle discussie tussen mensen die wel en niet de Nederlandse identiteit meenden te kunnen definiëren. In het lijvige rapport van de wetenschappelijke raad voor het regeringsbeleid (WRR) dat daarover verscheen kwam men vervolgens tot de conclusie dat er niet één vorm van Nederlandse

¹ Leopold von Ranke, Preface to the first edition of histories of the latin and germanic nations, in: George G. Iggers and Konrad von Moltke, *The theory and practice of history*. 'Leopold von Ranke (Indianapolis & New York 1973) 135-138.

identiteit te definiëren was, maar wel dat er diverse vormen van identificatie met Nederland zijn waar te nemen.² Identiteit bleek – en dat binnen één taalgebied - een buitengewoon complex begrip.

In enkele gesprekken met mijn scriptiebegeleidster, Mieke Aerts, legde zij voor mij het verband tussen begripsgeschiedenis en de ‘hutspot’ van begrippen, gebruikt bij het gymnastiekonderwijs, die mij al steeds - latent- intrigeerde. Dát wilde ik als historicus onderzoeken. Hierbij wil ik Mieke bedanken voor het feit dat ze mij heeft laten ontdekken waar ik werkelijk mijn masterscriptie over wilde schrijven. En ik wil haar bedanken voor de scherpzinnige, wetenschappelijk strenge en secure, maar bijzonder hartelijke manier, waarop ze mij bij het schrijven van de scriptie begeleid heeft. Haar meedenken en meeleven heb ik als bijzonder ervaren.

Ook wil ik graag mijn lieve vrouw Mieke bedanken, mijn steun en toeverlaat. Zij heeft mij alle ruimte gegeven om, naast mijn volledige baan en de bezigheden in ons gezin en de familie, de studie geschiedenis te kunnen volgen en af te ronden. Daarnaast heeft Mieke de uiteindelijke tekst gelezen en heeft zij mij voor talloze taal-en spelfouten, slordigheden en onduidelijkheden behoed. Een mens kan zich geen betere kameraad wensen.

² Wetenschappelijke raad voor het regeringsbeleid, *Identificatie met Nederland* (Den Haag 2007).

1. Inleiding

Vanaf 1850 hebben Nederlandse regeringen uitgesproken dat ze het bevorderen van lichaamsbeweging belangrijk vonden. Ook de huidige regering van PvdA en VVD onderschrijft het belang hiervan in de meest recente regeringsverklaring. Daarin staat onder meer te lezen:

‘Sport brengt mensen bij elkaar en is van groot maatschappelijk belang. Kinderen verwerven belangrijke sociale vaardigheden. Voldoende en veilig sporten houdt jonge en oude mensen fitter en gezonder. We willen dat meer mensen kunnen sporten en bewegen in hun eigen omgeving. Er zijn nog veel mogelijkheden om de openbare ruimte beter te benutten. We bevorderen samenwerking van gemeenten, bedrijven, scholen en sportverenigingen. Met gemeenten willen we bevorderen dat er bij de aanleg van nieuwe wijken voldoende ruimte voor sport en bewegen is. Het kabinet streeft naar meer gymlessuren per week in het primair onderwijs’.³

In de regeringsverklaring, opgesteld door de huidige premier en leider van de VVD, Mark Rutte, en de leider van de PvdA, Diederik Samson, staat verder:

‘Topsportevenementen kunnen waardevol zijn voor de Nederlandse economie en hebben een positieve uitstraling naar de breedtesport. Het binnenhalen en organiseren van de Olympische Spelen brengt echter veel financiële risico’s met zich mee. Hiervoor is weinig draagvlak in de samenleving in een tijd van crisis en bezuinigingen. We onderschrijven de ambitie om de Nederlandse sport op Olympisch niveau te brengen, zonder de Olympische Spelen naar Nederland te willen halen.’⁴

De huidige regering blijkt dus welwillend te staan ten opzichte van *bewegen* en *sport* en de regering wil dit bevorderen door meer *gymlessuren*. Maar het mag niet te veel kosten en financiële risico’s dienen te worden vermeden, waarbij wordt verwezen naar het ‘draagvlak in de samenleving’.

³ Regeerakkoord PvdA-VVD, najaar 2012, p. 24.

⁴ Regeerakkoord, p. 25.

Een van de eerste Nederlandse politici die zich positief uitsprak over lichamelijke oefening voor de jeugd was Rudolf Thorbecke (1798-1872).⁵ Hij schreef op 6 januari 1857 in een brief aan de heer F.H. Kleine, burgemeester van Spaarnwoude en oprichter van de Nutsgymnastiekschool in Haarlem het volgende:

‘...Uwe opmerkingen over de invloed der gymnastie op de geest bevestigen mij in mijne overtuiging: ik geloof daarenboven dat wij bij mijne algemene opvatting der gymnastie, ons budget van oorlog met eenige millioenen zouden kunnen verminderen en een oneindig weerbaar volk hebben. Wees verzekerd dat ik, waar ik dat kan, U zal helpen; bij de regeling van het onderwijs zal de gymnastie in mij een standvastige beschermer vinden’.⁶

Het woord dat Thorbecke in 1857 voor lichamelijke oefening gebruikt is ‘gymnastie’. Deze term en de term ‘gymnastiek’ worden in deze periode regelmatig door elkaar gebruikt.⁷ Met zijn uiting toonde deze Nederlandse liberaal zich een pleitbezorger van de lichamelijke oefening. Maar ondanks de welwillende woorden van de drievoudige voorzitter van de ministerraad over de gymnastiek zou het nog bijna een eeuw duren voordat gymnastiek voor jongens en meisjes echt als verplicht vak werd ingevoerd op school.⁸ De belemmering van ‘s Rijks financiën voor het bevorderen van lichamelijke oefening - zie ook de terughoudendheid in de jongste regeringsverklaring – is een continuüm in de geschiedenis van Nederland. Maar zowel de al jaren bestaande organisatie in vakverenigingen als de – in woord uitgesproken – sympathie vanuit de regering, resulteerde tot ruim in de twintigste eeuw niet in een door de overheid gesubsidieerde lerarenopleiding. De lerarenopleiding, de ‘Academie voor Lichamelijke Opvoeding’ te Amsterdam (ALO), is pas in 1925 opgericht vanuit een *particulier* initiatief en zonder financiële bijdrage van de overheid. Maar dit terzijde.

Iets anders dat opvalt in de regeringsverklaring van het kabinet Rutte II én in de woorden van Thorbecke is het woordgebruik. De huidige regering wil ‘sport en bewegen in de

⁵ Thorbecke was minister van binnenlandse zaken en driemaal voorzitter van de ministerraad van 1849-1853, 1862-1866 en 1871-1872. Tijdens het schrijven van de brief was hij dus even geen voorzitter van de ministerraad. Echter zijn grote invloed op de politiek strekte zich vanaf 1850 over enkele decennia uit.

⁶ Dit citaat is een gedeelte uit een brief die in zijn geheel vermeld staat in: Korpershoek, J.M.J. en N.M. Graafland eds., *Na 75 jaar. Gedenkboek uitgegeven bij het 75-jarig bestaan der Vereeniging van Leeraren en Onderwijzers in de Lichamelijke Opvoeding in Nederland* (Den Haag 1937) aldaar 73.

⁷ Zie bijvoorbeeld ook in Carl Euler, *De gymnastiek en hare invoering in Nederland*, (Haarlem 1853) 88 en verder.

⁸ Pas in de wet op het lager onderwijs van 1920 werd gymnastiek als *verplicht* vak in het lager onderwijs ingevoerd. Toen werd - voor het eerst - in een wettekst gesproken over het vak *lichamelijke oefening*.

Echter in de bepaling van artikel 195 van die wet stond dat de verplichting om dit nieuwe vak te geven pas inging op 1 januari 1936, dit om de scholen zich hierop te laten voorbereiden. Uiteindelijk is dit uitstel nog verlengd tot 1942. Toen pas is – tijdens de bezetting - het vak lichamelijke oefening feitelijk een verplicht vak geworden.

eigen omgeving bevorderen' en wil dit realiseren met 'meer gymlessuren in het primair onderwijs.' Zijn de begrippen sport, bewegen en gym dan synoniemen en onderling uitwisselbaar? Thorbecke spreek positief over de 'gymnastie'. Bedoelde hij daarmee hetzelfde als Rutte nu met 'sport en bewegen?'

Bij een eerste vluchtige beschouwing van het huidige taalgebruik blijkt dat momenteel een aantal verschillende termen gebruikt wordt om ongeveer hetzelfde aan te geven: kinderen gaan op de basisschool én middelbare school – zo noemen ze dat zelf - naar 'gymnastiek'. Ze hebben 'gymnastiekles' van een 'gymleraar' of 'gymjuf'. Maar op het lesrooster staat *Lichamelijke Oefening* en de 'gymleraar' of 'gymjuf' is opgeleid aan de 'Academie voor *Lichamelijke Opvoeding*'. En in de gymless krijgen de kinderen naast allerlei bewegingsvaardigheden ook onderricht in een aantal *sporten*. Na schooltijd gaan sommige kinderen naar de *gymnastiekvereniging*, waar ze worden onderricht en getraind in de *gymnastiek* waaronder dan eigenlijk *turnen* verstaan wordt. Turnen is momenteel een Olympische *sport*. Maar is *gymnastiek* dat dan ook? En tegenwoordig worden de leerlingen op school volgens de vakwereld geïntroduceerd in de wereld van het *bewegingsonderwijs* en deze laatste term wordt door de gymnastiekonderwijzers steeds meer gebruikt.⁹ Is dat dan weer iets anders?

Een aantal termen zoals *lichamelijke opvoeding*, *gymnastiek*, *lichamelijke oefening*, *sport* en *bewegingsonderwijs* wordt momenteel dus naast en door elkaar gebruikt om min of meer hetzelfde aan te duiden. De vraag komt dan op: in hoeverre zijn ze synoniem? Zijn ze wel synoniem? Door wie werden en worden deze termen op welke manier gebruikt en welke bedoeling had of heeft men daarmee? Wordt de keuze van een bepaald woord misschien bepaald door de agenda van de gebruiker? En dan: hoe is deze, mag je zeggen 'wildgroei' in terminologie ontstaan en welke termen komen we in de geschiedschrijving tegen?

Die geschiedschrijving over de geschiedenis van het bewegen en van het bewegingsonderwijs is te verdelen in de geschiedschrijving over het onderwijs in het algemeen en daarnaast de geschiedschrijving van de lichamelijke oefening en de sport. De historiografie over het onderwijs in Nederland bestaat uit een aantal algemene overzichtswerken van het gehele schoolwezen en monografieën over de schoolstrijd en publicaties over specifieke - vormen van - opleidingen. Ook zijn er diverse monografieën over speciale onderwerpen zoals de positie van bepaalde bevolkingsgroepen, type onderwijs of bijvoorbeeld de positie van meisjes en vrouwen in het onderwijs.

⁹ Zie naast vele andere artikelen onder meer Remon Bahnert, 'Kansen voor het bewegingsonderwijs', *Lichamelijke Opvoeding* 10 (2012) 6-8.

Over de geschiedenis van het onderwijs in de lichamelijke oefening in Nederland is niet al te veel geschreven. De belangrijkste werken zijn al wat ouder en zijn geschreven door J.P. Kramer, K. van Schagen en N. Lommen.¹⁰ Alle drie de schrijvers zijn leraren lichamelijke opvoeding en historici. Deze overzichtswerken hebben – niet verwonderlijk - alle al in de titel het woord ‘lichamelijke opvoeding’ en bestuderen de historische ontwikkelingen vanuit het perspectief van dit *schoolvak*. Naast een algemeen overzicht van het bewegen in het algemeen wordt met name het onderwijs op school in de lichamelijke opvoeding daarin besproken. Dan is er nog een beknopt overzicht, geschreven door Jaap Kugel.¹¹ Het recent verschenen boek *Lichamelijke Oefening* van Midas Dekkers geeft geen overzicht, maar een onsamenhangende serie anekdotes.¹² Daarnaast zijn er herdenkingsboeken bij de diverse lustrumfeesten van de huidige zes Academies voor Lichamelijke Opvoeding in Nederland .

Over de geschiedenis van de *sport* werd meestal geschreven als een sport of sportvereniging of belangrijk toernooi een bepaalde mijlpaal heeft bereikt. Dat is dan vaak eenzijdig gericht op die sport of vereniging of wedstrijd en aldus beperkt; het bestaat voornamelijk uit de beschrijving van belangrijke handelingen van vroegere bestuurders en sportbeoefenaren, zonder dat deze in een tijdgebonden sociale context worden geplaatst. Vaak is zo'n werk geschreven door een liefhebber van de sport of een fan van de sportheld, waarbij de geschiedwetenschapper het verliest van de fan, zodat in plaats van een historische vraag te beantwoorden het werk meer een bijdrage is aan de meerdere eer en glorie van het onderzoeksobject.

Pas sinds kort is er iets meer wetenschappelijke aandacht ontstaan in Nederland voor de *sport*geschiedenis als onderzoeksobject. Die belangtelling kwam aanvankelijk vanuit sociologische hoek. Een eerste werk daarbij is van de socioloog Cees Miermans die in 1955 promoveerde op een sociologisch onderzoek naar voetbal in Nederland vanaf de introductie in 1870. Vervolgens is er de socioloog Ruud Stokvis met de studie *Strijd over sport* (1978) en in 1994 een historisch sociologisch onderzoek van Maarten Bottenburg *Verborgene competitie, over de uiteenlopende populariteit van sporten*. De eerste geschiedkundige, die over sport publiceerde in Nederland is Marjet Derks. Zij schreef enkele studies over de plaats van de sport in de rooms-katholieke zuil en de positie van de vrouw daarin. Twee historici die sport in een bredere historische context plaatsten zijn Wilfred van Buuren en Peter-Jan Mol in hun

¹⁰ Dat zijn de boeken: K.H. van Schagen, *Historisch overzicht van de Lichamelijke Opvoeding, Deel I, de oudheid tot en met de 'franse tijd'*, ('s Gravenhage 1964) en J.P. Kramer en K.H. van Schagen, *Historisch overzicht van de Lichamelijke Opvoeding, Deel II, de negentiende en twintigste eeuw* ('s Gravenhage 1967). En het boek van J.P. Kramer en Niels Lommen, *Geschiedenis van de Lichamelijke Opvoeding in Nederland* (Meppel 1986).

¹¹ Jaap Kugel, *Beknopte geschiedenis van de gymnastiek* (zesde druk Haarlem 1995). Opmerkelijk is dat de eerste druk van dit boekje, dat in 1964 verscheen, de titel had *Beknopte geschiedenis van de lichaams oefeningen*.

¹² Midas Dekkers, *Lichamelijke Oefening* (Amsterdam 2006).

boek *In het spoor van de sport (2000)*. In 1997 is de stichting *De sportwereld* opgericht om de wetenschappelijke historische bestudering van sport te bevorderen en vanaf 1997 verschijnt de gelijknamig periodiek vier maal per jaar. Maar veel is er nog niet.

Bij het lezen van deze werken valt op dat de diverse historici niet of nauwelijks onderscheid maken tussen de termen lichamelijke oefening, lichamelijke opvoeding, gymnastiek en sport. En tegenwoordig verschijnt in het rijtje van lichamelijke opvoeding, lichamelijk oefening en gymnastiek regelmatig ook de term ‘bewegingsonderwijs’. Voor een eventueel onderscheid is geen aandacht. Wel is een tendens waar te nemen dat veel schrijvers de termen - lichamelijke oefening, gymnastiek, lichamelijke opvoeding en bewegingsonderwijs - min of meer als synoniemen gebruiken, maar sport als aparte categorie beschouwen. Was sport dan iets aparts?

Als de onderzoeken en boeken over de geschiedenis van het onderwijs, en die van de lichamelijke opvoeding en de sport op het woordgebruik geanalyseerd worden, blijkt dat - zoals ik al vermeldde - de *historici* - regelmatig verschillende termen gebruiken, zonder daar veel onderscheid in aan te brengen. Men had er gewoon niet zo veel aandacht voor. Maar hadden de mensen die er toentertijd mee bezig waren, wel een bepaald doel voor ogen met hun specifieke woordgebruik?

In deze scriptie wil ik een eerste aanzet geven tot een onderzoek naar de betekenisontwikkeling van begrippen tijdens de ontwikkeling van de lichamelijke oefening en de sport in Nederland gedurende de laatste anderhalve eeuw. Gymnastiek is in Nederland geïntroduceerd rond 1850 en heeft zich heel langzaam een plaats verworven in het Nederlandse onderwijs. Anderhalve eeuw is een lange periode en Nederland is een groot gebied. Daarin moeten – in het kader van deze scriptie beperkingen worden gesteld. Dat doe ik door me te richten op een bepaalde groep mensen en wel de (vereniging van) gymnastiekleraren in Nederland: zij voelden zich speciaal verantwoordelijk voor het onderwijs in de lichamelijke opvoeding.

Binnen die anderhalve eeuw besteed ik speciale aandacht aan een drietal perioden. In de eerste plaats is dat de vroege periode van de introductie van gymnastiek in Nederland tot aan 1880. In deze periode maakte Nederland kennis met schoolgymnastiek en werd de eerste vereniging van gymnastiekonderwijzers opgericht.¹³ De tweede periode is de periode rond de eeuwwisseling van de negentiende naar de twintigste eeuw: de periode 1880-1920. Sport – specifiek in de betekenis van wedijver tussen twee of meer personen of teams - werd in

¹³ In 1862 werd de ‘Vereniging van Onderwijzers in de Gymnastiek in Nederland’ (VOGN) opgericht. Deze vereniging bestaat nog steeds en onderging tot heden vijfmaal een naamswijziging. In 1871 werd een Amsterdamse afdeling daarvan, de ‘Amsterdamse Gymnastiek Onderwijzers Vereniging’ (AGOV) opgericht. Deze bestaat onder dezelfde naam nog steeds.

Nederland in de jaren tachtig van de negentiende eeuw vanuit de Angelsaksische landen geïntroduceerd.¹⁴ Na deze introductie kreeg sport rond 1900 geleidelijk meer invloed. De gymnastiekwereld in Nederland die tot dan toe de lessen lichamelijke oefening vanuit een eigen concept gewend was te geven moest hierop een antwoord formuleren. De derde periode die nader bestudeer is de periode in de aanloop naar de oprichting van de eerste Academie voor Lichamelijke Opvoeding in Amsterdam in 1925 en de eerste jaren daarna. Dat zijn dan de jaren 1920-1930. De vakwereld had behoefte aan een eigen opleiding en opleidingsinstituut. Voor het oprichten en legitimeren van deze academie hadden de oprichters eigen specifieke ideeën waarbij ook een eigen jargon hoorde.¹⁵

Het specifieke woordgebruik in de drie onderscheiden perioden ga ik bestuderen en analyseren. Daarbij wil ik me – zoals gezegd – met name richten op het woordgebruik van de pleitbezorgers van de lichamelijke oefening, de vakvereniging van de opleiders, de gymnastiekonderwijzers in Nederland. Welke woorden en begrippen hanteerde men en wat waren de motieven om juist die begrippen te hanteren. De duiding van de gehanteerde begrippen in deze drie perioden zet ik vervolgens af tegen de huidige duiding van die begrippen.

Dit is een bijdrage aan de begripsgeschiedenis. Begripsgeschiedenis wordt sinds de jaren '90 van de vorige eeuw weer breed beoefend in Nederland, maar dit specifieke onderwerp is daarbij nog niet eerder onderzocht. Voor deze eerste aanzet zal ik me voornamelijk richten op bronnenonderzoek. Een eerste bron is het boek van Carl Euler *De Gymnastiek en hare invoering in Nederland* (1853). Een tweede belangrijke bron is het archief van de Vereniging van gymnastiekonderwijzers in Nederland. Daarvan zijn de jaarverslagen en het vaktijdschrift dat werd uitgegeven door deze vereniging bestudeerd. Vanaf 1903 werd het *Communicatieblad* uitgegeven. Dit blad werd in 1913 herdoopt tot *De Lichamelijk Opvoeding* en bestaat onder deze naam nog steeds.

Andere bronnen zijn te vinden in het archief van de Academie voor Lichamelijke Opvoeding te Amsterdam, waaronder de geschriften van de oprichters. Hierin schreven zij wat hun ideeën over lichamelijke opvoeding en sport waren. Enkele primaire geschriften van

¹⁴ Pim Mulier (1865-1954) is hierbij een van de bekendste namen. Hij richtte onder andere de voetbalclub HFC op in 1879, de eerste tennisvereniging in Nederland (1883) en de Nederlandse Atletiek en Voetbal Bond (1889). Hieruit is later de KNVB en de KNAU ontstaan. Hij was van 1892 tot 1894 de eerste president van de internationale schaatsumie en schaatste als eerste met enkele vrienden de 'Elfstedentocht' in 1891. Pas twintig jaar later (in 1909 voor het eerst) is de tocht zoals we die nu kennen ontstaan.

¹⁵ Zie hiervoor het boekje van de Nederlandsche Vereeniging tot Inrichting van een Wetenschappelijk Centrum voor Lichamelijke Opvoeding, *Plannen tot stichting van de Nederlandsche Vereeniging voor Lichamelijke Opvoeding* (Amsterdam 1923).

deze oprichters zijn o.a.: *Plannen tot stichting van de Nederlandsche Vereeniging voor Lichamelijke Opvoeding* (Amsterdam 1923); De notitie tot wijziging van de opzet van de eerste rector: *Wijziging in den opzet der Academie voor Lichamelijke Opvoeding* (Amsterdam 1928) en de ideeën van de oprichters: vijf jaar later: *Doel en werk der Academie voor Lichamelijke Opvoeding te Amsterdam* (Amsterdam 1930). Vervolgens zullen de jaarverslagen worden bestudeerd.

Voor het actuele woordgebruik zal ik me richten op de uitingen in de onderwijswetten en in bronnen zoals kranten, tijdschriften en de media. Met name wordt daarbij het periodiek van de vakvereniging ‘Lichamelijke Opvoeding’ geraadpleegd. Ik verwacht aan de hand van mijn bevindingen enkele conclusies te kunnen trekken met betrekking tot de betekenis die de verschillende gebruikers aan deze specifieke begrippen gaven.

2. Begripsgeschiedenis in de Nederlandse historiografie

Hoe past dit onderzoek naar de gebruikte begrippen bij lichamelijke oefening in de praktijk van de begripsgeschiedenis? Begripsgeschiedenis analyseert de betekenis van begrippen door de tijd. In Duitsland werd begripsgeschiedenis al heel lang - zeker vanaf Hegel (1770-1831) - en veelal in een zeer ruime betekenis gehanteerd.¹⁶ Begripsgeschiedenis heeft echter de laatste jaren in Nederland hernieuwde aandacht gekregen vanwege een aantal ontwikkelingen in de tweede helft van de twintigste eeuw in de landen om ons heen. In Duitsland en Frankrijk startten vanaf het midden van de twintigste eeuw enkele grote projecten begripsgeschiedenis.

Een nieuwe impuls ontstond bij een allesomvattende poging om begripsgeschiedenis te beoefenen in Duitsland waar in 1972 het eerste deel van een monumentale reeks verscheen, de *Geschichtliche Grundbegriffe Historisches. Lexikon zur politisch-soziale Sprache in Deutschland*.¹⁷ Anders dan in de ondertitel gesuggereerd wordt, betreft het niet een historische lexicografie, dus het nazoeken van de betekenisgeschiedenis van *woorden*, maar de betekenisgeschiedenis van een duidelijk afgebakende hoeveelheid *grondbegrippen*. Er wordt in de methodologie een onderscheid gemaakt tussen woorden, begrippen en ideeën. Begrippen zijn een soort tussenniveau tussen concrete woorden en abstracte ideeën. Woorden kunnen samenvallen met een begrip maar hebben vaak een smallere focus. Ideeën kunnen

¹⁶ W. Velema, ‘Nederlandse begripsgeschiedenis, ten geleide’ in: N.C.F. van Sas, (ed.) *Vaderland, een geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam 1999) IX-XVII, aldaar IX.

¹⁷ Otto Brunner, Werner Conze und Reinhart Koselleck eds., *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-soziale Sprache in Deutschland*, (8 dln: Stuttgart 1972-1992).

samenvallen met een begrip, maar bestaan vaak uit meerdere begrippen. In dit project, de *Geschichtliche Grundbegriffe*, zijn specifiek begrippen het onderwerp van onderzoek.

Op basis van een vooraf duidelijk geformuleerde werkhypothese zijn zo'n honderddertig Duitse politieke of sociale basisbegrippen geanalyseerd. Ten opzichte van traditionele vormen van *Geistesgeschichte* onderscheidt het zich door grondbegrippen te onderzoeken en geen ideologieën of intellectuele stromingen. Honderddertig begrippen lijkt veel en dat is het ook, maar het is ook gelimiteerd. Er zullen een aantal begrippen niet worden besproken. Een bepaalde vorm van willekeur is dan ook onvermijdelijk en vormt ondanks de omvang ook de zwakte van dit project. Het bestuderen van de begrippen gebeurde door uitgebreid bronnenonderzoek. Tevens probeerde men deze begrippen historisch te verklaren waarbij naast de diachronische analyse ook de synchronische analyse ruime aandacht kreeg.

De focus lag daarbij op de overgang van de maatschappij van het *ancien régime* naar de moderne samenleving met name op politiek, sociaal en intellectueel-mentaal terrein. Daarbij wordt – in het Duitse taalgebied, waarop men zich richtte - een 'overgangstijd' gezien tussen 1750 en 1850. Deze periode noemt men de *Sattelzeit* ('zadeltijd'). De *Sattelzeit* vormde als het ware een soort zadel tussen twee bergketens, een rustperiode waarin men enerzijds sterk leunde op het denken uit het *ancien régime*, maar waarin de transformatie naar het denken van de nieuwe tijd werd voorbereid. Volgens de redacteurs van de *Grundbegriffe* ontstond in deze periode de nieuwe tijd, en veranderden de belangrijkste politieke en sociale begrippen van functie en inhoud, zodanig dat ze de huidige moderne betekenis hebben gekregen die we er nu aan geven.¹⁸

Dit enorme werk, waarvan het onderzoeksprogramma startte in 1965, geeft een overzicht van de belangrijkste basisbegrippen van de Duitse geschiedenis. De methodologische uitgangspunten dateren echter al uit de jaren veertig en vijftig van de twintigste eeuw. Deze Duitse historici geloofden dat het per cultuur of taalgebied voldoende was om op zoek te gaan naar één dominante invulling of in ieder geval naar het benoemen van zoveel mogelijk betekenselementen van een begrip en om die in een zinvol verband te plaatsen. In de verschillende tijdsperiodes na 1850 zou het begrip dan vrijwel een vergelijkbare betekenis houden.

In de analytische filosofie is in de jaren zestig en zeventig een belangrijke beweging ontstaan, beïnvloed door ideeën vanuit de taalwetenschap, die niet alleen meer naar de fundering en betekenis van kennis zoekt, maar meer kijkt naar de betekenis en de werking van uitspraken. Niet langer werd gekeken of een wetenschapper of filosoof gelijk had – dus of de

¹⁸ Velema, 'Nederlandse begripsgeschiedenis, X.

uitspraak *waar* was - maar naar *de invloed, de betekenis* van zijn uitspraken. Daarbij werd voortgebouwd op ideeën gebaseerd op het structuralisme van de Zwitserse taaltheoreticus Ferdinand de Saussure (1857-1913) die de taal als een sociale structuur beschouwt en op de theorieën van Ludwig Wittgenstein (1889-1951). Van deze laatste verscheen in 1952 postuum het boek *Philosophische Untersuchungen* waarin hij de taal een intersubjectief geheel van instrumenten noemt die uiteenlopende functies kunnen vervullen. Deze verandering in de analytische filosofie wordt de *linguistic turn* genoemd.¹⁹

De *linguistic turn* maakte een einde aan de opvatting dat taal alleen maar een neutraal uitdrukkingmiddel is van de pure oorspronkelijke ideeën. Onderzoek richt zich nu meer op de wisselwerking tussen de taal en andere communicatiemiddelen enerzijds en de maatschappelijke werkelijkheid anderzijds. Taal geeft dus niet alleen een beschrijving van de wereld, maar vormt ook mede de wereld. En zo is het dus ook met begrippen, die gevormd worden door de taal. Begripsgeschiedenis richt zich dan ook op twee zaken. Enerzijds wil men een heldere omschrijving geven van tijdsgebonden begrippen. Anderzijds wordt onderkend dat taal niet alleen vorm krijgt binnen een maatschappelijke context, maar deze ook op haar beurt mede vormgeeft. Politieke en sociale ontwikkelingen kunnen alleen begrepen worden en geduid binnen een bepaald woordgebruik en vernieuwingen brengen vaak nieuwe woorden en begrippen met zich mee. Doordat in de jaren zeventig en tachtig de ideeën van de *linguistic turn* steeds sterker in wetenschapskringen opgeld deden en de *Geschichtliche Grundbegriffe* nog lang niet was voltooid, werd dit programma op deze wijze door de tijd achterhaald, omdat deze reeks nog op oorspronkelijke premissen en ideeën was gebaseerd, namelijk het onderzoeken naar het ontstaan of veranderen van de betekenis van een begrip in de *Sattelzeit* en de veronderstelling dat die betekenis vanaf dan min of meer onveranderlijk zou blijven.²⁰

Tegenover deze Duitse benadering van het duiden van begrippen door de tijd heen stond de Angelsaksische traditie van de ‘history of ideas’. Een groep historici uit Cambridge, waaronder John Pocock (1924 -), John Dunn (1940 -) en vooral Quinten Skinner (1940 -) ontwikkelden vanaf 1965 een eigen methodologie die sterk geïnspireerd was door de ‘linguistic turn.’ Zij legden bij hun invulling van *the history of ideas* de nadruk op het communicatieproces, en de context van de taal daarbij. Zij maakten slechts een onderscheid tussen woorden en ideeën. Begrippen achtten ze van minder belang. Tevens legden zij meer

¹⁹ Deze stroming wordt de ‘linguistic turn’ genoemd naar de bloemlezing *The Linguistic Turn. Essays in Philosophical Method*, die verscheen in 1967, waarvan Richard Rorty de redacteur was.

²⁰ De reeks verscheen op alfabetische volgorde. Diverse uitgaven moesten, terwijl sommige auteurs hiermee al gereed waren, voor hun publicatie soms zeer lang wachten op auteurs die ‘eerder in het alfabet zaten’ en minder ijverig waren.

nadruk op de beperkte werking van een betekenis, zowel op geografisch gebied als in de tijd. Hierbij wordt in een beperkte tijd (synchronische benadering) en in een beperkt gebied de betekenisvolheid van *ideas* onderzocht. Daarbij bestudeerde men vooral politieke ideeën.

De Angelsaksische traditie is niet zo eenduidig vooraf methodologisch onderbouwd als de *Grundbegriffe*. Vooral de ideeën die Quinten Skinner hiervoor heeft ontwikkeld zijn hierbij toonaangevend geweest. Hij heeft geen standaardboek geschreven, zijn ideeën kregen vorm en zijn traceerbaar in een aantal opeenvolgende complementaire artikelen.²¹ Bij deze ‘Cambridge’ traditie speelt de context een cruciale rol. Zonder diepgaande kennis over de materiële en intellectuele context is voor Quinten Skinner een tekst een gevaarlijk mijnenveld van foutieve interpretaties. Maar die context is volgens Skinner ook geografisch beperkt van omvang. Taal en taalconventies hebben een erg lokaal karakter.²² Hierdoor staat hij ook negatief ten opzichte van definities van ideeën voor grotere geografische gebieden en langere tijdsperiodes. De betekenis en inhoud is immers contextgebonden en dus per definitie tijdgebonden.

In zijn artikel ‘meaning and understanding in the history of ideas’ geeft Skinner aan dat het grootste gevaar in het beoefenen van ‘the history of ideas’ het anachronisme is.²³ Hoe groot dit gevaar is, blijkt uit de volgende twee voorbeelden, die aangetroffen zijn voor het onderzoek van deze scriptie. In hun – overigens uitstekende - overzicht van de geschiedenis van de Lichamelijke opvoeding in Nederland laten de schrijvers in 1876 de *Vereniging van Leraren in de Lichamelijke Opvoeding in Nederland* een verzoek indienen bij de gemeente den Haag.²⁴ Echter deze vereniging heette tot 1910 nog steeds *Vereeniging Gymnastiekonderwijzers in Nederland*. Met gymnastiek werd toen echt iets anders bedoeld als lichamelijke opvoeding. En met onderwijzers wordt net even iets anders bedoeld als met leraren. Voor de schrijvers (twee leraren lichamelijke opvoeding) een begrijpelijk, maar toch onjuist anachronisme.

Een tweede voorbeeld van zo’n onzorgvuldigheid treffen we in meest recente editie van *de Sportwereld*.²⁵ In een introductie voor het seminar *Sportgeschiedenis, verleden en toekomst* (gehouden op 19 december 2012 in Den Haag) zegt de Groningse hoogleraar Onno

²¹ o.a. Quinten Skinner, ‘Meaning and understanding in the history of ideas’, in *History and theory*. Vol. 8 .no.1 (1969) 3-53 en *The foundations of modern political thought*, 2 vols. (Cambridge University press 1978).

²² Melvin Richter, ‘Pocock, Skinner, and Begriffsgeschichte’ in: Melvin Richter, *The history of political and social concepts. A critical introduction*. (Oxford 1995) 124-125.

²³ Quinten Skinner, ‘Meaning and understanding in the History of Ideas’, *History and Theory*, vol. 8.no.1. (Wesleyan University 1969) 3-53, aldaar 7.

²⁴ J.P. Kramer en Niels Lommen, *Geschiedenis van de Lichamelijke Opvoeding in Nederland* (Meppel 1986) 38.

²⁵ *De sportwereld* is een uitgave van de stichting ‘de sportwereld’ dat vier maal per jaar verschijnt sinds 1996 en zich ten doel stelt de kennis van de geschiedenis en de achtergronden van de sport in Nederland te bevorderen.

van Nijf - volgens de verslagleggers - onder andere ‘...in de Griekse en Romeinse beschaving heeft ...*sport* veel impact gehad op de *stedelijke samenleving*... stadions en gymnasia werden gefinancierd door de *particuliere sector*...’²⁶ Twee anachronismen vallen daarbij op. Op de eerste plaats is *sport* als begrip pas ontstaan in het midden van de negentiende eeuw en was er in de Klassieke Oudheid wel een vorm van lichamelijke oefening in de gymnasia én van fysieke wedijver middels Spelen in de stadions, maar zijn deze twee afzonderlijke zaken niet zomaar synoniemen van het huidige begrip *sport*. Ten tweede zijn de termen *stedelijke samenleving* en *particuliere sector* wel zeer recente termen, waarmee men de huidige maatschappij probeert te beschrijven en te begrijpen. Een classificatie van de klassieke stadstaat als *stedelijke samenleving* en een indeling daarvan in een *particuliere* en *publieke* sector doet volstrekt geen recht aan de maatschappelijke verhoudingen in de Klassieke Oudheid. Met name vanwege het gevaar van anachronisme stond Skinner en met hem velen binnen de Angelsaksische traditie huiverig tegenover universalistische aanspraken inzake de taal.’²⁷

Een discussie over de tegenstelling tussen de Duitse-continentale stroming en de Angelsaksische stroming en pogingen tot dialoog komen aarzelend op gang in de jaren tachtig van de twintigste eeuw. Skinner is aanvankelijk streng en zegt dat begripsgeschiedenis vanuit theoretisch oogpunt a priori onmogelijk is. Ook Pocock doet de *Begriffsgeschichte* aanvankelijk af als een hulpwetenschap voor de ideeëngeschiedenis. Met name op de diachronische dimensie heeft hij scherpe kritiek. Volgens Pocock is het wel aardig om het levensverhaal van een begrip te vertellen, maar de chronologische ordening van feiten en gegevens levert volgens hem geen nieuwe inzichten op.²⁸ Koselleck brengt hier tegenin dat begripsgeschiedenis in de Duits traditie is ontstaan als antwoord op de weinig bronnenkritische ideeëngeschiedenis van Friedrich Meinecke (1862-1954). Meinecke analyseerde de ideeën nog als onveranderlijke entiteiten door de geschiedenis heen. Begripsgeschiedenis is volgens Koselleck al een duidelijke stap in de richting van Ludwig Wittgenstein en bevat het reeds de erkenning van het belang van de concrete context op betekenis en inhoud van een begrip.²⁹ Geen enkele taalhandeling vertrekt vanuit nul. Altijd probeert men oude bestaande betekenissen aan te passen aan de huidige omstandigheden. Maar altijd grijpt men terug op het beschikbare conventionele taalaanbod, naar het

²⁶ Mark Verhaag en Fons Kemper, ‘Seminar Sportgeschiedenis, verleden, heden en toekomst’, *de Sportwereld* 66, 2013, 19-23, aldaar 23.

²⁷ P. Francois, ‘De convergentie tussen de Angelsaksische ideeëngeschiedenis en de Duitse/continentale begripsgeschiedenis-een status quaestionis’, *Revue belge de philologie et d’histoire. Histoire médiévale, moderne et contemporaine – Middeleeuwse, moderne en hedendaagse geschiedenis* (2005) 1175-1203, aldaar 1178.

²⁸ Francois ‘De Convergentie’, 1195-1196

²⁹ Ibidem, 1196.

linguïstisch gamma uit een nabijgelegen verleden dat wordt gedeeld door een taalgemeenschap. Ook ziet Koselleck geen fundamenteel verschil tussen begripsgeschiedenis en ideeëngeschiedenis. De keuze hangt af van de onderzoeksvraag. En hij benadrukt daarbij de rol van de sociale geschiedenis. ‘...the scholarly terminology of social history depends on the history of concepts to help it verify linguistically stored experience.’ Begrippen zijn volgens Koselleck als het ware de draai/steunpunten (*pivots*) waaromheen de discussie zich beweegt.³⁰

Kritische opmerkingen ten aanzien van de *Grundbegriffe* leidden in Duitsland tot een tweede grote project, echter nu gericht op Frankrijk.³¹ Waar Koselleck de mening bleef toegedaan dat de taal de werkelijkheid – zij het soms beperkt maar toch – reflecteerde, leggen Reichardt en Schmitt meer de nadruk op het scheppende karakter van de taal. Begripsgeschiedenis is sociale geschiedenis omdat taal een sociaal verschijnsel is. De vernieuwingen van Rolf Reichardt en Eberhard Schmitt kwamen er onder invloed van de *linguistic turn* enerzijds en de dialoog met de Angelsaksische ideeëngeschiedenis anderzijds. Het *Handbuch* is op die manier een eerste stap in de richting van Cambridge.³² Meer openheid kwam er in de jaren negentig; aan beide zijden werden projecten uitgewerkt in een soort methodologisch middenveld. ‘Het recente enthousiasme voor samenwerking kan doen vergeten hoe groot de afstand tussen beide tradities oorspronkelijk was’.³³

De grote projecten in Duitsland, de *Begriffsgeschichte* en het *Handbuch* hebben in Nederland een aantal onderzoekers ertoe aangezet een soortgelijk onderzoek, op kleinere schaal te initiëren.³⁴ Een eerste artikel daarover verschijnt in 1992 van de hand van de Amsterdamse hoogleraar cultuurgeschiedenis Pim den Boer.³⁵ In een boekje met zes voordrachten over het eigene van de Nederlandse cultuur bepleit hij daarin het opzetten van een begripshistorisch onderzoek naar typisch Nederlandse begrippen zoals bijvoorbeeld vrijheid en representatie, natie en vaderland.³⁶ Hij werd korte tijd later coördinator van een internationale themagroep over Nederlandse conceptuele geschiedenis bij het Netherlands Institute for Advanced Study in the Humanities and Social Sciences (NIAS) te Wassenaar

³⁰ Ibidem, 1197.

³¹ Rolf Reichardt, en Eberhard Schmitt, eds. *Handbuch politisch-sozialer Grundbegriffe in Frankreich 1680-1820* (16 dln. tot nu toe (München 1985-).

³² Francois, De convergentie, 1198.

³³ Ibidem 1195.

³⁴ Velema, ‘Nederlandse begripsgeschiedenis’, XIV.

³⁵ Pim den Boer, ‘Naar een geschiedenis van begrippen in het Nederlands’ in: S.G. Dik en G.W. Muller eds., *Het hemd is nader dan de rok. Zes voordrachten over het eigene van de Nederlandse cultuur* (Assen 1992) 47-60.

³⁶ Den Boer, ‘Naar een geschiedenis’, 59.

samen met Wyger Velema.³⁷ Deze groep kwam in de periode 1994-1995 bijeen. Uit deze bijeenkomsten van historici uit Nederland én de landen om ons heen waaronder Duitsland en Engeland ontstond het boek van Hampshire-Monk e.a., een boek met aanwijzingen over de te hanteren methodologie voor het beoefenen van *conceptual history*.³⁸

Voor een Nederlandse aanpak van een vergelijkbare reeks als de *Begriffsgeschichte* beperkte men zich tot een veel kleiner aantal begrippen en men koos ervoor deze begrippen intensiever en vanuit multidisciplinair perspectief te onderzoeken. Zo werd er samengewerkt door historici met neerlandici, kunsthistorici, juristen en incidenteel een filosoof of politicoloog. Deze methode geeft inhoudelijk een eigen, en dan ook heterogeen en divers gezicht aan deze reeks. De bundels die vanaf ca. 1998 verschijnen, bestaan uit essays en artikelen van individuele schrijvers. Doordat geen homogene werkwijze is voorgeschreven verdwijnt het lineaire verhaal door de tijd naar de achtergrond en is de onderlinge samenhang wat minder manifest aanwezig. Als eerste twee typisch Nederlandse begrippen zijn *Vaderland* en *Vrijheid* inmiddels zo door een multidisciplinair team wetenschappers belicht.³⁹ Hierna zijn er nog enkele delen over de geschiedenis van de Nederlandse concepten gepubliceerd bij de Amsterdam University Press; ook ‘beschaving’, ‘burgerschap’ en ‘republiek’ zijn inmiddels verschenen. Andere boeken zijn in voorbereiding.

Het chronologisch zwaartepunt van de *Sattelzeit* tussen ongeveer 1750 en 1850 wordt in het Nederlandse project echter niet onderschreven. Velema constateert wel dat deze tijd een enorme intensivering van het politiek debat geeft en een versterking van de discussie over sociale, politieke en culturele concepten, onder invloed waarvan begripsverandering plaatsvindt. Toch zien de Nederlandse begripshistorici voor Nederland een andere start van de verandering in het politieke denken.⁴⁰ In de Nederlanden vormde volgens Velema de periode van de opstand een cruciale fase in het ontwikkelen van nieuwe - politieke en sociale – inzichten. In de zestiende tot en met de achttiende eeuw, bekleedde Nederland als republiek een unieke positie in Europa op maatschappelijk, politiek en cultureel gebied. In de Nederlandse begripsgeschiedenis wordt dus gekozen voor een chronologie die al start in de zestiende eeuw en ‘niet eindigt in 1850 omdat dit ... uitspraken omtrent de duurzaamheid van

³⁷ Prof. dr. Wyger Velema (1955 -) is de huidige bekleeder van de Jan-Romeinleerstoel voor geschiedtheorie en geschiedenis van de geschiedschrijving aan de Universiteit van Amsterdam.

³⁸ I. Hampsher-Monk, Karin Tilmans en Frank van Vree eds., *History of concepts: comparative perspectives* (Amsterdam 1998). Nu verschijnt de term *conceptual history*, waaronder een Engelse vorm van begripsgeschiedenis wordt verstaan.

³⁹ Dit resulteerde in o.a. de bundels: N.C.F. van Sas, ed., *Vaderland, een geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam 1999) en E.O.G. Haitsma Mulier en W. Velema (eds.), *Vrijheid, een geschiedenis van de vijftiende tot de twintigste eeuw* (Amsterdam 1999).

⁴⁰ Velema, Nederlandse begripsgeschiedenis, XVI.

de betekenistransformatie van begrippen in de late negentiende eeuw bemoeilijkt.⁴¹ En dit onderschrijf ik van harte. Taal leeft, is veranderlijk en ontwikkelt zich voortdurend door de tijd heen. Aan begrippen wordt betekenis gegeven én men wil door het hanteren van begrippen iets teweegbrengen en zo invloed uitoefenen. Begrippen kunnen ontstaan of ‘gemunt worden’ in een bepaalde tijd of door een individu of groep, maar zijn vervolgens onderdeel van een taal die door zijn gebruikers als vehikel wordt gebruikt om dingen te benoemen en te realiseren. De betekenis van begrippen zal dus altijd contextgebonden zijn en aan verandering onderhevig. Als een begrip langere tijd gehanteerd wordt, kan het in verschillende perioden verschillende betekenisaccenten krijgen

Hoe past nu het bestuderen van de begrippen rond de lichamelijke oefening in deze historiografische traditie(s)? De genoemde grote projecten richten zich op begrippen en ideeën met grote politieke en sociale impact. Daarover vindt ook de theorievorming plaats. De Nederlandse reeks omvat, met bijvoorbeeld burgerschap, vrijheid en vaderland, grote - relatief abstracte -begrippen. Vaak hebben deze begrippen een politiek karakter of beschrijven ze belangrijke maatschappelijke verhoudingen waarover je dan kunt twisten of de nadruk daarbij meer op het politiek karakter of op het maatschappelijk-culturele karakter ligt. Bij het begrip burgerschap bijvoorbeeld zijn zowel in de loop der eeuwen politieke en juridische, sociaal-culturele als morele en geografische aspecten waarneembaar, met per tijdsperiode wisselende accenten. De door mij te bestuderen begrippen hebben een beperkter en meer cultureel-historisch karakter.

Een ander punt dat me opvalt is de in de ‘begripsgeschiedenis’ gehanteerde terminologie en de gebruikte begrippen *zelf*. Begripsgeschiedenis voor het Nederlandse taalgebied is ‘talig’ en ‘taalgebonden’ Het boek van Hampshire-Monk e.a. is in het Engels geschreven en heeft als titel *History of concepts*. In zijn voorwoord schrijft Hampshire-Monk...’ wat started out as a discussion group on the methodological problems of comparative conceptual history later continued as the editorial board which guided this present volume’.⁴² Het vormt dus een boek met methodologische noties over *conceptuel history*. Het Engelse woord concept kent als Nederlandse vertaling vier betekenissen: begrip, notie, denkbeeld, idee.⁴³ Het woord *conceptual* omvat dus een relatief breed en deels overlappend spectrum aan betekenissen.

Bepaalt het onderzoeksgebied van de Nederlandse begripsgeschiedenis zich nu tot begrippen of ideeën? Wordt met het Engelse woord *concept* hetzelfde bedoeld als met het

⁴¹ Ibidem, XVI.

⁴² Hampshire-Monk, *History of concepts*, IX.

⁴³ Van Dale groot woordenboek Engels Nederlands (Utrecht, Antwerpen 1984) 286.

Duitse woord *Begriff* en met het Nederlandse woord *begrip*? De Duitse projecten bepalen zich specifiek tot *begrippen* en onderzoeken géén ideeën. De Angelsaksische traditie spreekt aanvankelijk over *ideas*, dat is ruimer dan begrippen, maar accepteert na de jaren negentig ook het onderzoek naar *concepts*. Het bestuderen van begrippen was aanvankelijk in het Angelsaksische gebied een hulpwetenschap voor het bestuderen van ideeën. Hoe is dat in Nederland? En zijn de – in de drie taalgebieden gehanteerde begrippen: *history of concepts*, *Begriffsgeschichte*, en *begripsgeschiedenis* volkomen synoniemen? En geldt dit ook voor *history of ideas*, en *Ideeëngeschichte* en *ideeëngeschiedenis*? Volgens de redacteurs en schrijvers van *History of concepts* wordt er begripsgeschiedenis mee bedoeld. Maar dit boek is in het Engels en Skinner benadrukt juist de lokale gebondenheid van betekenissen. Elke vertaling is een interpretatie en vanuit de lokale context van het eigen taalgebied op een eigen manier ingekleurd. Vertalen modificeert eo ipso de oorspronkelijke tekst zodat de betekenis verandert. Betekenisverandering is het onderzoeksgebied van begripsgeschiedenis. Zo zou dit aspect van vertalingen of van het naar elkaar toegroeien van betekenissen in taalgebieden ook nog eens geduid kunnen worden. Hoe relevant dit ook moge zijn, voor mijn onderzoek bepaal ik me tot de betekenisverandering van begrippen met betrekking tot de lichamelijke oefening in het Nederlandse taalgebied.

Tegenwoordig maakt de digitalisering van grote hoeveelheden bronnenmateriaal het voor de historicus mogelijk een nieuwe methodologie te ontwikkelen voor historisch onderzoek. De klassieke kwalitatieve methodologie - dat wil zeggen dat de historicus de bronnen zelf leest en duidt - kan aangevuld worden met een kwantitatieve benadering door middel van digitale tekstanalyse. Deze digitale onderzoeksmethode bij begripsgeschiedenis werd onlangs nog eens gedemonstreerd op het Symposium *History next*.⁴⁴ De jonge historici Egbert de Haan, Wouter Reitsema en Jos de Weerd lieten daarbij zien hoe een bijdrage kan worden geleverd aan het huidige debat over de betekenis van het begrip *burger*. De historici Els Kloek en Wijnand Mijnhardt achten het begrip burger vooral cultureel, moreel bepaald, terwijl de historici Wyger Velema en Niek van Sas een meer gecombineerde benadering verkiezen, waarbij ook politieke en culturele aspecten zijn te benoemen. Door het opstellen van *collocatielijsten* van woorden die in de nabijheid (binnen vijf woorden) van het woord burger staan, probeerden ze de specifieke betekenis te begrijpen van het begrip burger (politiek, moreel of een combinatie) zoals de tijdgenoot dat zag.

⁴⁴ Dit Symposium werd georganiseerd ter gelegenheid van het 125-jarig bestaan van het Tijdschrift voor Geschiedenis, samen met de afdeling geschiedenis van de VU op vrijdag 25 januari 2013.

Deze methode is een zeer interessante aanvulling. Grote stukken tekst kunnen dan snel gescand worden, wat grote tijdswinst oplevert. Echter het bepalen van én de definiëring tot een bepaald gebied (moreel, politiek etc.) van de collaterale woorden vereist vooraf grote nauwkeurigheid en een goede kwalitatieve toets. Ook louter nabijheid kan vertekenen als woorden gescheiden worden door een leesteken zoals bijvoorbeeld een punt. Maar bij de huidige grote digitaliseringsprojecten komt heel veel materiaal voorhanden en dit is uiteraard een heel interessante ontwikkeling! Maar mijn bronnen zijn niet gedigitaliseerd. Derhalve beperk ik me voor dit onderzoek tot het kwalitatieve onderzoek.

In Duitsland bepaalt men zich tot begripsgeschiedenis, in Engeland heeft ideeëngeschiedenis de overhand en in Nederland richt men zich in de bovenvermelde reeks niet tot de betekenisverandering van woorden, maar op de betekenisontwikkeling van begrippen geplaatst in een specifiek historische context zoals Velema in zijn inleiding bij de bundel *Vaderland* beschrijft.⁴⁵ Welnu mijn onderzoek naar de termen in de lichamelijke oefening valt in de in vanaf 1990 gestarte traditie van de Nederlandse begripsgeschiedenis. Aan de vereisten van multidisciplinariteit kan ik daarbij als individu slechts in beperkte mate voldoen.

Begrippen worden niet in een bepaalde tijd ‘gemunt’ en blijven vervolgens voor de toekomst onveranderlijk. Betekenissen die gehecht worden aan begrippen zijn - zolang ze bestaan – continu aan verandering onderhevig. De lading of betekenis wordt namelijk bepaald door de gebruikers. En iedere gebruiker of groep eigent zich het begrip – al dan niet wederrechtelijk - toe en modelleert of modificeert het, ten faveure van de eigen agenda. Zolang een begrip relevant is, wordt het gebruikt. Als een begrip zijn betekenis heeft verloren wordt het afgedankt. De voorbeelden daarvan kennen we dan alleen nog uit oude teksten.⁴⁶

⁴⁵ W. Velema, ‘Nederlandse begripsgeschiedenis, ten geleide’ in: N.C.F. van Sas, (ed.), *Vaderland, een geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam 1999) IX-XVII, aldaar XIV-XV.

⁴⁶ Zo is bijvoorbeeld de ruim een eeuw gebruikte term *lager onderwijs* uit de wetteksten verdwenen. Sinds een onderwijshervorming in 1985 sprak men van *basisonderwijs*. Ook deze term is inmiddels in de wetteksten alweer verdwenen en vervangen door de term *primair onderwijs*.

3. De introductie van de gymnastiek in Nederland

Lichamelijke oefening was in Nederland aan het begin van negentiende eeuw nog geen schoolvak. Men deed buiten school al genoeg aan lichaamsbeweging. Na enige incidentele activiteiten, in het begin van de negentiende eeuw, ontstond er rond 1855 een doorbraak toen op uitnodiging van Thorbecke de Duitse gymleraar Carl Euler (1809-1885) naar Nederland kwam om de methode van gymnastiekonderwijs zoals die in Duitsland was ontwikkeld, in Nederland te introduceren.⁴⁷ In 1857 werd in Nederland voor het eerst gymnastiek als schoolvak opgenomen in de Wet op het Lager Onderwijs. De ontwikkeling daartoe en de toentertijd gehanteerde begrippen daarbij zullen in dit hoofdstuk besproken worden.

Nederland was in het midden van de negentiende eeuw een standenmaatschappij. Het onderscheid tussen lager, middelbaar en hoger onderwijs was in die tijd dan ook gebaseerd op een verschil in stand en ook in onderwijsniveau.⁴⁸ Bovenvermelde Wet op het Lager Onderwijs besprak dus het onderwijs – in die tijd – voor de lagere standen waartoe ook de voortzetting na de eerste zes jaren lager onderwijs zoals uitgebreid lager onderwijs (ulo) en meer uitgebreid lager onderwijs (mulo) behoorde. Ook het begrip ‘lager onderwijs’ is dus in 150 jaar fundamenteel van betekenis verandert.⁴⁹ De regering was echter in 1857 van mening dat ‘...zoo moet strekken tot mededelen van die kundigheden welke voor iedere burger eener beschaafde maatschappij onmisbaar zijn, dan kunnen tekenen, zingen en gymnastiek *niet* wel onder het lager onderwijs worden gebracht’.⁵⁰ Echter een commissie van rapporteurs bestrijdt dit door te verwijzen naar de wet in Frankrijk, die in 1850 stelt: ‘...L’enseignement primaire comprend ... le dessin linéaire, le chant et le gymnastique’.⁵¹ De regering werd hierdoor overtuigd en in 1857 werd gymnastiek in de Wet op het Lager Onderwijs toch opgenomen onder de niet-verplichte vakken. In 1857 doet dus het begrip gymnastiek zijn intrede in Nederland in de (school)wet. Gymnastiek wordt opgenomen in het rijtje mogelijke vakken, het was facultatief en het werd, als het al gegeven werd, meestal georganiseerd op de vrije

⁴⁷ Zie daarvoor betreffende passages in de overzichtswerken van Van Schagen en Kramer en Lommen. Zie hiervoor ook het boekje dat Euler zelf schreef: Carl Euler, *de Gymnastiek en hare invoering in Nederland* (Haarlem 1853).

⁴⁸ Voor de hogere standen was er het hoger onderwijs. Dat liep vanaf de jeugd via Latijnse school en vervolgens het gymnasium naar de universiteit. En deze drie vormen van onderwijs vielen onder de wet op het hoger onderwijs. Voor de gymnasia bleef dit zo tot 1920. Voor de burgerstand ontstond bij de wet op het middelbaar onderwijs van 1863 de (hogere) burgerscholen als voortzetting na het gewoon lager onderwijs. Veel kinderen van de hogere burgerij gingen echter niet naar de gewone lagere school, maar naar de Franse school of hadden thuisonderwijs van gouvernantes.

⁴⁹ Toen Nederland in de twintigste eeuw ophield een standenmaatschappij te zijn, kreeg het begrip ‘lager onderwijs’ steeds meer de betekenis van onderwijs voor de leeftijdspanne van 6-12 jaar. De betekenisgeving vanuit een maatschappelijke stand werd vervangen door een koppeling aan een leeftijdsfase. En in 1985 is de term *lager onderwijs* uit de wet geschrapt en vervangen door *basisonderwijs*. In de jongste wettekst wordt gesproken over primair onderwijs.

⁵⁰ Kramer en Lommen, *Geschiedenis*, 36.

⁵¹ *Ibidem*, 36

woensdag- en zaterdagmiddagen en meestal buiten school. De term die men in de wet gebruikte was gymnastiek.

Ook even later in de Wet op het Middelbaar Onderwijs van 1863 is voor het eerst sprake van het opnemen van het vak gymnastiek in het middelbaar onderwijs. Door toedoen van onder anderen Thorbecke werd gymnastiek hier opgenomen in het rijtje van ‘verplichte vakken’. Hij had immers zelf verklaard...’ Wees verzekerd dat ik, waar ik dat kan, U zal helpen; bij de regeling van het onderwijs zal de gymnastie in mij een standvastige beschermer vinden’.⁵² In tegenstelling tot het lager onderwijs werd hier het vak dus verplicht gesteld. Echter dit gold alleen voor de rijksscholen en hoewel het vak weliswaar verplicht was gesteld, werden er geen minimum- of maximaantallen uren vermeld. De opsomming van de vakken gold zoals gezegd slechts voor rijksscholen. Gemeentelijke, provinciale en bijzondere scholen konden hier naar eigen goeddunken van afwijken. Ook voor de leerlingen was er vrijheid. Ze waren niet verplicht alle lessen te volgen, er was geen verplichte leerstof, wel adviezen en aanwijzingen. Deze ruimte was nodig omdat hierdoor ‘de verscheidenheid van inrigting van onderwijs, naar verscheidenheid en inzicht en bijzondere behoefte georganiseerd, tot zijn recht zou komen.’⁵³ De politieke overtuigingen van de liberale overheid hielden rond 1860 namelijk in dat alleen het hoogst noodzakelijke werd geregeld door de landsregering. Zij hield dus veel meer afstand van de dagelijkse praktijken van de burger – en dus ook het onderwijs - dan we nu gewend zijn.

Het begrip dat in deze wetten gebruikt wordt, is ‘gymnastiek’. Soms zien we tot en met de jaren vijftig van de negentiende eeuw ook het woord ‘gymnastie’ gebruikt.⁵⁴ Er is geen inhoudelijk verschil tussen beide termen, alleen is er een discussie of dit – uit het Grieks ontleende woord als uitgang ‘ie’ of ‘iek’ moet krijgen. De term ‘gymnastie’ wordt na 1860 niet meer in geschriften aangetroffen. Dan wordt alleen nog het begrip gymnastiek gebruikt. Het woord gymnastiek zien we in de wetten, in voorschriften en in vrijwel alle boeken in de tweede helft van de negentiende eeuw gebruikt om de lessen lichamelijke oefening, zoals we die nu nog kennen, aan te geven.

Waar vond het begrip gymnastiek zijn oorsprong? De lessen in lichaamsoefeningen, zoals we die nu kennen, zijn - zoals gezegd - in Nederland geïntroduceerd vanuit Duitsland. In Duitsland ontstond belangstelling voor lichaamsoefeningen in de achttiende eeuw bij een

⁵² Zie voor de uitgebreide passage noot 4, *Korpershoek, Na 75 jaar, 73*.

⁵³ *Handelingen Tweede Kamer 1861-1862*, 934, geciteerd door Boekholt en De Booy in: *Geschiedenis*, 183 voetnoot 37.

⁵⁴ Zie o.a de aangehaalde brief van Thorbecke. Thorbecke schreef consequent ‘gymnastie’. Ook een boek van Gerrit Roelof Rijkens (1795-1855) heet *Gymnastie* (1855) en ook in het werk van Carl Euler, *de Gymnastiek en hare invoering in Nederland* (1853) komen we het woord ‘gymnastie’ een enkele keer tegen; het wordt gebruikt door een medische commissie in een bijlage.

groep verlichte pedagogen. Vanwege hun kindvriendelijke houding werden ze ‘filantropijnen’ of mensenvrienden genoemd. De grondlegger hiervan was Johan Bernard Basedow (1724-1790) die in 1774 te Dessau een proefschool - het Philantropium - stichtte.⁵⁵ Hij achtte *opvoeden* belangrijker dan *onderwijzen*. In de dagindeling die hij hanteerde werd evenveel tijd besteed aan studie (vijf uur) als aan lichaamsoefeningen, dans, schermen en muziek. Dan was er nog zes uur voor maaltijden, spel en handenarbeid, een uurtje voor opruimen en de overige zeven uur om te slapen.⁵⁶ De morele opvoeding achtte hij belangrijker dan de intellectuele. Het middel daartoe waren volgens Basedow lichaamsoefeningen. Die lichaamsoefeningen vonden voornamelijk in de buitenlucht plaats.⁵⁷ De oude Grieken en de volksoefening uit alle tijden, waren voor hem daarbij een belangrijke bron van inspiratie.

Voor de lichaamsoefeningen werd door Basedow de term gymnastiek gebruikt. Dit voert terug op de term ‘γυμνασιον’ (gymnasion) Dit is de plaats waar volgens de - door hem en vele anderen geïdealiseerde opvoedingspraktijken in Athene in de vijfde eeuw voor Christus - de opvoeding van de ‘εφεβε’ (efebe), de schone jongeling werd afgerond. Daar vonden zowel lichaamsoefeningen plaats als een vorm van geestelijke en morele opvoeding. Die belangstelling voor de Griekse opvattingen in de oudheid dateert uit het begin van de Renaissance en is in de achttiende eeuw nog levendig aanwezig. De Nederlandse historicus Velema heeft onlangs in een lezing nog dit bijzondere karakter van de achttiende eeuw genoemd, waarbij men ‘geobsedeerd bleef door de Klassieke oudheid.’⁵⁸

Basedow baseerde zich onder andere op een van de eersten die in de Renaissance over de opvoeding van de oude Grieken schrijft, de arts, filosoof en taalgeleerde Mercurialis (1530-1606) die in zijn boek *De Arte Gymnastica* (1569) teruggreep op het Atheense ideaaltype van de opvoeding en de klassieke, gedoseerde gymnastiek propageerde. Deze noemde hij hygiënische gymnastiek, die hij afzette tegen de atletische gymnastiek, die hij afwees.⁵⁹ Later verschijnt er in Frankrijk van de invloedrijke Zwitsers-Franse filosoof en schrijver Jean- Jacques Rousseau (1712-1780) ook een invloedrijk werk over de opvoeding, waarin de alzijdige ontwikkeling van ‘hoofd, hand en hart’ wordt bepleit, in navolging van het ideaalbeeld van de Atheense klassieke periode.⁶⁰

⁵⁵ K.H. van Schagen, *Historisch overzicht van de Lichamelijke Opvoeding. Deel I, Van de oudheid tot en met de Franse tijd* (’s Gravenhage 1964) 122-132.

⁵⁶ Van Schagen, *Historisch Overzicht, deel I*, 126.

⁵⁷ Ibidem, 127-128.

⁵⁸ Lezing dd. 24 januari 2013: prof. Dr. Wyger Velema. ‘*De Klassieken Voorbij?*’ In samenwerking met de Illustere School, UvA, Spui 25 Amsterdam.

⁵⁹ Van Schagen, *Historisch Overzicht, deel I*. 76. Deze afwijzing van het ‘atletendom’ zal later in de controverse tussen ‘lichamelijke opvoeding’ en ‘sport’ regelmatig terugkeren.

⁶⁰ Jean Jacques Rousseau, *Émile ou De l'éducation*. (1762). Hierin wordt de ideale opvoeding beschreven van een jongeman uit de betere kringen..

Een medewerker en adept van Basedow was Christaan Gotthilf Salzmann (1744-1811). Hij stichtte een eigen soortgelijk opvoedingsinstituut te Schnepfental bij Gotha in de huidige - Duitse deelstaat Thüringen.. Hij stelde in 1785 Johann Christoph Friedrich GutsMuths (1759 -1839) aan als leider van de gymnastische oefening. Daar schreef GutsMuths zijn klassiek geworden hoofdwerk: *Gymnastik für die Jugend, enthaltend eine Pracktische Anweisung zu Leibesübungen* (1793). Hierin verwerkte hij ideeën van de Romeinse arts Galenus en van Mercurialis, maar ook die van verlichte denkers als Rousseau, Locke en Basedow. In de titel van het boek van GutsMuths wordt de term gymnastiek gebruikt als hét begrip om lichaamsoefeningen aan te duiden. Deze term gymnastiek, gebruikt voor een bepaalde vorm van lichaamsoefening is dus door Mercurialis in de Renaissance weer geïntroduceerd en is vervolgens door andere schrijvers voortdurend herhaald om lichaamsoefeningen in ruime zin en in een pedagogisch perspectief aan te geven.⁶¹

Maar wat bedoelde men precies met gymnastiek? Daarvoor baseerden de filantropijnen zich op de - door de Renaissanceschrijvers geïdealiseerde - manier van opvoeden in het oude Athene. Daar stond in de bloeitijd van de republiek (vijfde eeuw voor Chr.) de alzijdige vorming van de ‘efebe’ ofwel de ‘schone jongeling’ centraal. Het ideaal in Athene was de ontwikkeling van het lichaam zowel als van de geest: *καλος και αγαθος* (kalos kai agathos) ofwel ‘schoon’ (lichamelijk welgevormd) ‘en goed’ (moreel hoogstaand).

Het oefenen van het lichaam mocht echter niet in atletiek mag ontaarden: ‘de gymnastiek alleen verruwt.’⁶² ‘Atletiek’ werd de gymnastiek, als men van het beoefenen van een bepaalde vorm van lichaamsoefeningen een beroep hadden gemaakt. Dan ging het niet om de alzijdige vorming, maar om eenzijdige oefening van een vaardigheid, waarmee men geld kon verdienen. Onder de Grieken - en de filantropijnen namen dit over - werd onder gymnastiek verstaan het totaal aan lichaamsoefeningen zoals die in de opvoeding en de vorming tot goede staatsburgers werd toegepast om de harmonische ontwikkeling van de mens te bevorderen.

De filantropijnen zagen dus - in navolging van Mercurialis en de schrijvers na hem – in de *gymnastiek*, de alzijdige opvoeding van het kind, waarbij het hoofd én het lichaam én de morele mens zich gelijkmatig en ideaal ontwikkelden en vormden. Vanaf de achttiende eeuw zien we dat het begrip gymnastiek in Duitsland en in Nederland ook op die manier ingevuld worden. Lichaamsoefeningen betreffen dan het geheel van oefeningen ‘van alle lichamelijke

⁶¹ GutsMuths baseerde zich onder andere ook nog op de volgende werken: *Medicina gymnastica*, (1705) van de Engelse arts Fuller, *Gymnastique medicinale et chirurgicale ou essai sur l'utilité du mouvement ou des différences exercices du corps et du repos dan la cure et maladies* (1780) van de Franse militaire arts Clément Joseph Tissot. In deze eerdere werken wordt dus ook steeds de term gymnastiek gebruikt, in navolging van Mercurialis, ter aanduiding van lichaamsoefeningen.

⁶²Van Schagen, *Historisch overzicht, deel I*, 39.

vermogens tot een harmonisch geheel'. De gymnastiek hield dan ook in 'de opvoeding en vorming van het geheel van lichamelijke, geestelijke en zedelijke, van den geheelen mensch tot een hogere eenheid.'⁶³ De vorming dus van een moreel deugzaam en gezond mens. In het begin van negentiende eeuw beginnen deze ideeën van de filantropijnen in Nederland door te dringen.

De groepering die zich in Nederland als eerste - in de eerste helft van de negentiende eeuw - met het onderwijs in de gymnastiek bezighield was, de Maatschappij tot Nut van het Algemeen.⁶⁴ In zijn artikel 'de deugdzame natie' heeft Bernard Kruithof de grote invloed beschreven die het Nut had in de jaren vanaf de oprichting in 1784 tot 1860.⁶⁵ De activiteiten die het Nut toen ontplooid heeft hij in dit artikel 'burgerlijk beschavingsoffensief' genoemd. 'Het geloof in de deugd werkte als integratiekader voor de burgerij; het beschavingsoffensief was - in elk geval voor een deel- een soort inwendige zending'.⁶⁶ Het Nut gaf in dit 'offensief' veel aandacht aan de medische moraal; waarbij zij gezondheid en deugd aan elkaar gelijk stelde.⁶⁷ Dit hield in dat men door het benadrukken van algemeen christelijke en maatschappelijke deugden, de samenleving in Nederland voor desintegratie probeerde te behoeden. Men constateerde namelijk dat de standen steeds meer uit elkaar groeiden. Hét middel om dit te voorkomen was goed onderwijs voor allen.

Een van de eersten die deze ideeën gaat propageren is de arts en theoloog Matthias van Geuns (1735-1817). Hij wees rond 1800 al op de ongezonde leefomstandigheden van grote delen van het gewone volk, maar ook op de schadelijke gevolgen voor de gezondheid van bewegingsarmoede bij kinderen uit elitaire kringen en gaf de ouders de raad: maak nuttige werkzaamheden tot kinderspel om het lichaam te oefenen zoals bijvoorbeeld tuinieren,

⁶³ Euler, *De Gymnastiek*, 25.

⁶⁴ De Maatschappij tot Nut van het Algemeen is opgericht op initiatief van Jan Nieuwenhuijzen (1724-1806), een doopsgezind predikant uit Edam. Nieuwenhuijzen was een sociaal betrokken man, getroffen door de idealen van de Verlichting. Hij ontwikkelde het plan om een genootschap voor volksontwikkeling te stichten. Zijn zoon Martinus Nieuwenhuijzen (1759-1793) werkte dit plan uit en zo werd op 16 november 1784 in de Doopsgezinde pastorie van Edam het "*Genootschap van Konsten en Wetenschappen, onder de zinspreuk: Tot Nut van 't Algemeen*" opgericht. Het 'Nut' bestaat nog steeds, vierde in 2009 haar 225-jarig bestaan en is nog actief op onderwijskundig en maatschappelijk terrein. Zo is ze onder andere nu nog het bevoegd gezag van ongeveer 40 basisscholen. En is er een leerstoel 'Geschiedenis van het onderwijs' in Utrecht, gesubsidieerd door het Nut. De grote innovatieve en volksofvoedende invloed van 'het Nut' zoals ze die in de negentiende eeuw had, is nu echter verminderd.

⁶⁵ Bernard Kruithof, 'De deugdzame natie. Het burgerlijk beschavingsoffensief van de Maatschappij tot nut van het Algemeen tussen 1784 en 1860' in: Bernard Kruithof, Jan Noordman en Piet de Rooy (eds.), *Geschiedenis van Opvoeding en Onderwijs. Inleiding; bronnen; onderzoek* (Nijmegen 1983) 371-385. Na 1860 verdringt eerst het klassenconflict en later de schoolstrijd dit onderwerp van de politieke agenda in het Nederlandse politieke debat. 'Deugd' als notie en samenbindende factor was niet meer genoeg. Volgens Kruithof wreekte het algemeen christelijke en liberale karakter van het Nut zich in de effectiviteit. De emancipatiebeweging van de orthodox-protestanten én de katholieken, herkenden zich hier onvoldoende in en ontwikkelden een eigen invulling van hun opvoedings- en onderwijsidealen.

⁶⁶ Kruithof, 'De deugdzame natie', 383.

⁶⁷ Ibidem, 379.

houtjes hakken etc.⁶⁸ Volgens hem kon ‘een zwak lichaam niet genieten van de voordelen die de moderne tijd biedt’.⁶⁹ Vele prominente arts-leden van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen, de zogenaamde hygiënisten - zo genoemd omdat zij een sociale medische wetenschap voorstonden, die nadruk legden op de gezonde omstandigheden van het leven van de burgers – bepleitten in hun geschriften en lezingen een andere, meer gezonde manier van leven en benadrukten het belang van de gymnastiek en het gymnastiekonderwijs.⁷⁰

De zoon van Matthias van Geuns, Jan (1764-1834), was lid van een onderwijscommissie van het departement Noord-Holland van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen. Jan van Geuns schrijft in 1812 het eerste handboek op het gebied van gymnastiekonderwijs in Nederland: *Volledig leerstelsel van kunstmatige lichaams oefeningen: eene bijdrage tot de opvoeding der jeugd, gevolgt naar het hoogduits van J.C.F. GuthsMuths, hofraad en leraar op de kweekschool van den Heere Salzmann te Schnepfenthal*.⁷¹ Hij schrijft dit boek omdat hij vond dat het toentertijd op Franse leest geschoeide onderwijs in Nederland te veel de nadruk legde op de ratio en het verstandelijke leren. Hij constateerde dat ‘de huidige aandacht voor het opdoen van kennis doet vergeten dat daarvoor ook een gezond lichaam nodig is.’⁷²

Bron van dit werk was bovenvermeld werk van GuthsMuths, dat zijn vader hem geschonken had, alsmede een deel van de veelomvattende - in etappes verschijnende - *Enzyklopädie der Leibesübungen* (1794-1818) van Gerhard Ulrich Vieth, eveneens een Duitse filantropijn.⁷³ Bij deze twee werken van schrijvers die op dezelfde golflengte opereerden lag het accent verschillend. GuthsMuths stelde de gymnastiek ten dienste van de algemene

⁶⁸ J. Steendijk-Kuypers, ‘Eerste Nederlandse handboek voor de gymnastiek.’ *Lichamelijke Opvoeding*. 11, (1998) 503-505, aldaar 504.

⁶⁹ J. Steendijk-Kuypers, ‘Gymnastiek een volkszaak’, nieuwe structuren in de lichamelijke opvoeding, *Lichamelijke Opvoeding* 2004. 12, 20-22, aldaar 21.

⁷⁰ Enkele bekende artsen, leden van het Nut, die het belang van gymnastiek propageerden, waren onder anderen Jan Pieter Heye (1809-1876) die in 1845 een aanbeveling naar de regering stuurde om gymnastiek in het leerplan op te nemen; Gerard Allebé ((1820-1892); Douwe Lubach (1815-1902). Lubach zou in 1866 het eerste erelid worden van de in 1862 opgerichte vereniging van gymnastiekonderwijzers in Nederland); Samuel Coronel (1827-1892) en P.H Suringar (1837-1887).

⁷¹ De invoering van de gymnastiek in Nederland is geïnspireerd op het gedachtegoed van GuthsMuths en komt naar Nederland via Duitsland. Het denken van GuthsMuths ligt echter ook ten grondslag aan de ontwikkeling van de gymnastiek in Scandinavië. In Zweden was het Per Henrik Ling (1776-1839), die gebaseerd op de ideeën van Guthsmuts, de Noorse natuurfilosoof H. Steffens (1773-1845) en de Duitse natuurfilosoof F.W. Schelling, een eigen systeem van gymnastiek ontwikkelde. Hij kreeg de gelegenheid van de Zweedse regering om in 1813 een Centraal Gymnastiek Instituut (CGI) op te richten in Stockholm. Dit Instituut floreerde en deze gymnastiekmethode ontwikkelde zich steeds meer tot medische gymnastiek. Het CGI werd gesteund door de Zweedse regering en ontwikkelde zich tot therapeutische inrichting, die door velen werd bezocht. We zullen zien dat in Nederland aan het einde van de negentiende eeuw een discussie zal ontstaan over gymnastiekmethoden, waarbij voorstanders van de ‘Duitse’ en de ‘Zweedse’ of ‘Noorse’ methode elkaar in de haren vlieden.

⁷² J. Steendijk-Kuypers, ‘Eerste Nederlandse handboek.’ aldaar 504. Deze opmerking, de voorloper van het ‘mens sana in corpore sano’ zal de komende anderhalve eeuw steeds herhaald worden door de voorstanders van de gymnastiek als schoolvak.

⁷³ Kramer en Lommen, *De geschiedenis van de Lichamelijke opvoeding in Nederland*, 18-19.

pedagogiek: gezonde en gelukkig mensen maken. Hij citeerde regelmatig Franke en Rousseau.⁷⁴ Vieth was - vanuit zijn achtergrond als wiskundige - meer een bewegingsanalist.

GutsMuths deelde de lesstof van zijn *pedagogische gymnastiek* in drie grote groepen in.⁷⁵ Op de eerste plaats waren dat de ‘eigenlijke gymnastische oefeningen, die uit een twaalf onderdelen bestond waaronder springen, lopen, werpen en worstelen, maar ook evenwichtsoefeningen, zwemmen en baden, dansen, touwspringen, hoepelen, hardingsoefeningen, militaire oefeningen, lezen en declameren en zintuigoefeningen. Een breed palet dus. De tweede groep betond uit handenarbeid, waaronder hij verstond meubelmaken, houtdraaien, tuinieren en boekbinden. De derde groep van zijn *pedagogische gymnastiek* bestond alle mogelijke spelen die werden ingedeeld in bewegingsgsspelen en stiltespelen. Onder pedagogische gymnastiek werd door GutsMuths dus een heel scala van lichamelijke oefeningen verstaan, veel breder dan het huidige schoolvak.

Overigens gebruikte Jan van Geuns liever de term kunstmatige oefeningen in plaats van gymnastiek. Ook GutsMuths sprak ook over kunstmatige lichaamsoefeningen. Kunstmatig niet in de zin van ‘kunstjes’, maar oefeningen die niet spontaan werden uitgevoerd, maar waren bedacht en werden uitgevoerd onder leiding van een leraar.⁷⁶ Deze term ‘kunstmatige oefeningen’ zien we ook in de prijsvraag die het Nut uitschreef en in de titel van het boek van Rijkens uit 1843.

In navolging van vader en zoon Van Geuns zijn er nog twee wegbereiders van de huidige vorm van scholgymnastiek in Nederland. In 1843 verscheen het boek *Practische handleiding voor kunstmatige lichaamsoefeningen ten dienste van huisgezinnen en verschillende inrigtingen voor het onderwijs en opvoeding, bevattende mede enige vrijmoedige gedachten over de hedendaagse opvoeding, en eene menigte oefening ter voorkoming van verschillende lichaamsgebreken voorzien van 675 oefeningen en 310 figuren ter opheldering*, van Roelof Gerrit Rijkens (1795-1855). Dit boek bespreekt dus - net zoals Van Geuns ze ook noemde - ‘kunstmatige lichaamsoefeningen.’ Met ‘kunstmatig’ wordt ook hier - in navolging van Johan Christoph Friedrich GutsMuths- bedoeld lichaamsoefeningen onder leiding van een pedagoog. Later schrijft hij nog een boekje: *Gymnastie* (1855) waarin hij aanwijzingen geeft voor de leraar hoe deze de oefeningen het beste kan onderwijzen.⁷⁷ Deze boekjes werden goed

⁷⁴ De Duitse arts Peter Frank (1745-1845) bepleitte als eerste het belang van een goede gezondheidszorg door de staat in zijn boek *System einer vollständigen Polizey* (1779-1819). Rousseau (1712-1779) bepleite in zijn beroemd boek *Émile ou De l'éducation* (1762) de natuurlijke manier van opvoeden van kinderen, weg van de moderne maatschappij.

⁷⁵ Van Schagen, *Historisch Overzicht*, 162-163.

⁷⁶ In de titel van zijn boek gebruikt hij immers zowel het woord *Gymnastik* als *Leibesübungen*.

⁷⁷ Kramer en Lommen, *De Geschiedenis*, 39-40.

ontvangen maar er was geen grote markt voor.⁷⁸ Er was namelijk nog nauwelijks sprake van staatsonderwijs, zodat dit met name gebruikt werd op kostscholen voor de elite en de gegoede burgerij.

In Duitsland ontwikkelde zich in de eerste helft van de negentiende eeuw de gymnastiek in een eigen richting. Daar was het Friedrich Ludwig Jahn die ideeën van Guthsmuts doorontwikkelde en aanpaste aan de vragen die volgens hem de napoleontische overheersing aan de opvoeding van de Duitse jeugd stelde.⁷⁹ Jahn borduurde dus enerzijds voort op de ideeën van de filantropijnen, maar hij had ook zijn eigen waarnemingen en bedoelingen om de ‘gymnastiek’ van de filantropijnen een nieuw leven in te blazen. Hij bedacht de term ‘turnen’ als Duits equivalent van het woord gymnastiek. Het is verwant aan de noties *draaien* en *wenden*. Jahn meende hiermee een oer-Duits woord gevonden te hebben. Deze vorm van lichaamsoefeningen was gericht op de militaire oefening en de weerbaarheid. Dit paste in zijn ideaal, waarmee hij een vrij en krachtig Duitsland voor ogen had, vrijgemaakt van de overheersing van Napoleon. Turnen betekende in Duitsland aanvankelijk – evenals gymnastiek – het geheel van lichaamsoefeningen ten dienste van de vorming van de jeugd. De huidige turnsport vindt hierin zijn oorsprong. Vanwege het feit dat de oefeningen vooral gericht waren op de militaire handelingen en discipline, betrof dit turnonderwijs voornamelijk jongens.

Deze vorm van gymnastiek werd, zoals al eerder gezegd, in Nederland geïntroduceerd door de Duitser Carl Euler (1809-1885). Eind 1848 kwam hij – op voorspraak van hoogleraar Schroeder van der Kolk, maar op uitnodiging van Thorbecke - naar Nederland.⁸⁰ In 1853 is hij door Thorbecke als gymnastiekleraar aan de Rijksnormaalschool voor onderwijzers te Haarlem aangesteld. De benoeming van Euler had, gezien zijn politieke verleden in Duitsland, vanwege zijn betrokkenheid bij de ‘turnsperré’ en de bemoeienis van de turnbeweging bij de revolutie van 1848, de nodige voeten in de aarde. Jahn had sterke nationalistische sympathieën. Hij was in 1815 in Jena één van de oprichters van de eerste Burschenschaften in Duitsland. Burschenschaften waren conservatieve nationalistische studentenverbonden. In de

⁷⁸ Van Schagen deel I, p 20.

⁷⁹ Friedrich Ludwig Jahn (1778-1852) was een Duitse conservatief en nationalist en grondlegger van de Duitse turnbeweging, die diende om de Duitse jeugd weer sterk en weerbaar te maken.. De turnbeweging had ook een politiek doel, de Duitse overheid onwelgevallig. Dat leidde tot de ‘turnsperré’ aldaar.

⁸⁰ Jacobus Ludovicus Conradus Schroeder van der Kolk (Leeuwarden, 14 april 1797 - Utrecht, 1 mei 1862) was hoogleraar anatomie en fysiologie aan de Universiteit Utrecht en op zijn initiatief is onder andere de krankzinnigenwet van 1841 tot stand gekomen. In 1841 werd hij benoemd als inspecteur generaal van de krankzinnigengestichten. in Nederland. Euler had ervaring op het gebied van de behandeling van krankzinnigen met gymnastiek. In 1846 heeft hij in de ‘Groszherzogliche Badische Heil-und Plegeanstalt ‘te Ilineau, waar krankzinnigen werden behandeld, de gymnastiek ingevoerd. In het boek van Euler *De Gymnastiek en hare invoering in Nederland*, wijst hij meerdere keren onder ander op blz. 61, 64 en 90 op het belang van gymnastiek voor de behandeling van krankzinnigen.

vroege negentiende eeuw verkeerde Duitsland in een roerige tijd en vormde de studentenbeweging een belangrijke radicale groepering. De ‘turnsperre’ was het verbod op het turnen in Duitsland door de Kanselier Klemens von Metternich (1773-1859) na de politieke moord op de schrijver August von Kotzebue door de student theologie en turner Karl Ludwig Sand. Dit verbod op turnen duurde van 1820-1842. Vanwege de politieke gevoeligheid van het turnen in Duitsland, stond men in Nederland dus sceptisch tegenover dit turnen.

Hij beloofde echter zich te onthouden van opruiende teksten en zich vooral te wijden aan het onderwijs en de gymnastiek in Nederland. In 1853 verscheen van zijn hand *De gymnastiek en hare invoering in Nederland*. Dit werk werd opgedragen aan Thorbecke uit dankbaarheid voor zijn benoeming als gymnastiekleraar te Haarlem.

Welke betekenis gaf Euler aan de term gymnastiek? Al op de eerste bladzijde meldt hij daarover: ‘de Gymnastiek in zoo verre zij een eeuwige waarheid predikt, die van de eenheid des levens, welke vereischt, vereeniging van één geheel van zedelijke, verstandelijke en lichamelijke opvoeding.’⁸¹ Dus in navolging van het oude Griekse ideaal betreft het weer de alzijdige lichamelijke, geestelijke en morele opvoeding. En even verder haalt Euler Jahn aan die iets meer nadruk legt op de mannelijke discipline en op die manier een tegengaan van de verwekelijking van de beschaving: ‘de kunst van lichaams oefening moet aan de vorming van de mensch de verloren gelijkmatigheid wedergeven, aan de geheel eenzijdige ontwikkeling van de geest alleen nieuwe frisheid en levenskracht schenken, in de alzo herboren mannelijke kracht een tegenwigt scheppen tegen overbeschaving, en voor de gehele opvoeding van kind tot man een doorlopende vaste grondslag leggen.’ Gymnastiek betekende dus voor Euler een samengaan van de opvoeding van lichaam, geest en ziel. Keer op keer wordt dit beklemtoond. ‘Opvoeding en vorming des lichaams, door oefening van alle lichamelijke vermogens tot een harmonisch geheel’⁸² en even verder ‘Opvoeding en vorming van lichaam, geest en gemoed, van den geheelen mensch, tot eene hogere eenheid.’ Het ging dus om de totale vorming en opvoeding van kinderen tot krachtige, gezonde en weerbare mensen. Het begrip weerbaarheid wordt door Euler ook expliciet genoemd: ‘al wat wij ... als vruchten der Gymnastiek hebben genoemd, vastheid van blik en beweging, moed die op kennis en kracht rust, lust aan inspanningen moeite, strenge tucht en niet minder een krachtig gebouwd lichaam, dat honger en dorst en koude en hitte kan verdragen...’⁸³ Dat alles draagt

⁸¹ Carl Euler, *De Gymnastiek en hare invoering in Nederland*. (Haarlem 1853) 1.

⁸² Euler, *De Gymnastiek*, 25.

⁸³ *Ibidem*, 45.

dus bij aan de weerbaarheid van het volk. Mits ‘de gymnastiek volgens *eene vaste methode* door kundige leermeesters onderwezen.’⁸⁴

Gymnastiek was dus het geheel van oefening dat leidde tot zowel het lichamelijke, geestelijke als moreel welbevinden van de jeugd. Maar Euler legde de extra nadruk op de heilzame werking voor het lichaam. In zijn boekje geeft hij daarvan een opsomming waarvan hieronder enkele voorbeelden:

‘...de Gymnastiek dagelijks geregeld naar vaste methode en onder bestuur beoefend van hen die in geneeskunst en physiologie niet geheel vreemdeling zijn, werkt daarentegen heilzaam als geneesmiddel, onder andere bij de volgende kwalen:

- 1. zij vermindert de verstoppingen van het poortaderstelsel, onderdrukt of matigt ten minste de h morrhoiden en hare gevolgen*
- 2. bevordert de spijsvertering, verbetert en zuivert de sappen, werkt de bedorvenen venositeit tegen en bevestigt de vrijen omloop des bloeds.*⁸⁵

En zo staan daarin anderhalve bladzijde een opsomming waar gymnastiek niet allemaal goed voor is. Vanuit het oogpunt van de hedendaagse kennis der geneeskunde staan hier veel vage en onbegrijpelijke zinnen geschreven. Het gevaar van een anachronistische benadering dreigt. Hij eindigt met ‘en werkt mede tot herstel uit alle ziekte’ en dat is begrijpelijk. Maar gelet op de toenmalige staat van de medische wetenschap – en die moeten we hierin toch duiden - was dit blijkbaar w l overtuigend. In een bijlage staat namelijk een rapport van de commissie van de ‘Utrechtse afdeeling van de Maatschappij tot bevordering van de Geneeskunst’ vermeld ‘omtrent de gymnastische methode van de heer Euler’. Daarin wordt positief geoordeeld over zijn zaakkennis van de ‘anatomie en de physiologie en de aanwending daarvan in de oefeningen. De commissie aarzelt derhalve geenszins, uit haar geneeskundig wetenschappelijk gezigspunt, een *gunstig* oordeel uit te brengen over *de methode en de lessen* van ‘... De heer Euler heeft daarvan in meerdere geschriften de letterkundige bewijzen geleverd...’.⁸⁶ Dus medisch gezien voldeed zijn methode aan de gestelde regels. Voor de vorming van gymnastiekonderwijzers legt Euler vervolgens steeds grote nadruk op discipline en op de kennis van de anatomie en de fysiologie. De nadruk op de geneeskundige kant van de gymnastiek, bij licht orthopedische gebreken, de nadruk op de medische en anatomische

⁸⁴ Ibidem, 42.

⁸⁵ Ibidem, 36-38.

⁸⁶ Ibidem, 89.

kennis van de gymnastiekonderwijzers, blijkt herhaaldelijk in zijn boek. Ook wijst hij op de rol van de medici bij het toezicht op gymnastiekscholen.⁸⁷

Hoe dit allemaal precies moet gaan legt hij in dit werkje niet in extenso uit. Enkele oefeningen worden beschreven maar het boekje bevat geen opsomming van alle oefeningen en hun uitwerking. Het boek is bedoeld om de vaste en wetenschappelijke methode uit te leggen: de gymnastiek is op orde mits ‘de gymnastiek maar volgens *eene vaste methode* door kundige leermeesters wordt onderwezen.’ Aan de opleiding tot gymnastiekonderwijzer besteedde hij veel aandacht. Maar ook vertelt hij niet precies hoe hij dat deed. Daarvoor merkt hij alleen maar op: ‘Aan U overigens, die dit boekje met belangstelling leest, en iets meer verlangt te weten, heb ik slechts ééne raad: ‘komt in Haarlem en ziet’.⁸⁸

Euler is hiermee de initiator geweest voor de invoering van gymnastiek in Nederland en later in België, toen hij daar in 1860 naar toe verhuisde. Veel van de huidige inrichting van de Nederlandse gymnastiekzalen met de toestellen zoals ‘bok, paard, brug en rekstok’ zijn door Jahn in Duitsland bedacht en door Euler in Nederland ingevoerd. Het feit dat Euler voor de schoolgymnastiek in Nederland wel succes had bij de introductie, maar later toch niet zo’n grote invloed heeft gehad, kwam doordat hij vasthield aan strak gereguleerde oefening, gebaseerd op de door Jahn ontworpen ‘turntafel’ en die achtte men in Nederland minder geschikt voor de school.⁸⁹ Wel had hij succes in de opleiding van gymnastiekonderwijzers.⁹⁰

Het belang van de Nutsscholen voor de maatschappelijke vooruitgang heeft in de geschiedschrijving alom erkenning gekregen, maar aan de inspanningen die met name een aantal arts-leden van het Nut hebben verricht om de gymnastiek te propageren en daarmee de fysieke gesteldheid van de jeugd en hun algemeen welzijn te verbeteren, is minder aandacht besteed. De hoogleraar medicijnen Matthias van Geuns (1735-1817) had zoals we zagen al rond 1800 gewezen op de ongezonde leefomstandigheden van grote delen van het volk, maar ook op de schadelijke gevolgen voor de gezondheid van bewegingsarmoede bij kinderen uit elitaire kringen en de ouders de raad gegeven: maak nuttige werkzaamheden tot kinderspel om het lichaam te oefenen zoals bijvoorbeeld tuinieren, houtjes hakken etc.⁹¹

Het eerste Nederlandse handboek voor de gymnastiek van zijn zoon Jan van Geuns uit 1812 was bedoeld voor het onderwijs aan kinderen op de elitaire kostscholen. Van staatscholen voor het volk was toentertijd namelijk nog geen sprake, laat staan van

⁸⁷ Ibidem, 36-38.

⁸⁸ Ibidem, 66.

⁸⁹ De ‘turntafel’ bestonden uit zesendertig oefeningen voor alle gewrichten (‘Gelenkeübungen’) die met grote klassen, uniform en tegelijk kon worden uitgevoerd. Dit was vrij statisch en gebeurde op commando.

⁹⁰ Kramer en Lommen, *De geschiedenis*, 40-41.

⁹¹ Steendijk Kuypers, ‘Eerste Nederlandse handboek’, aldaar 504.

gymnastiekonderwijs op die scholen . Het ging de artsen van het Nut zowel om de lagere volksklasse waar het de kinderen in erbarmelijke omstandigheden leefden als ook om de hogere standen waar de jeugd door de knellende bewegingsbeperkende kleding en het – van hen verwachte want voorgeschreven – inactieve levenspatroon aan de nodige lichaamsbeweging ontbrak. In zijn uitstekende boek over de opkomst van het heilgymnastisch beroep boek schetst de schrijver Ton Terlouw een zeer goed gedocumenteerd beeld van de ontwikkeling in de negentiende eeuw van de (heil)gymnastiek in Nederland.⁹² Daarbij toont hij overtuigend aan dat aanvankelijk de gymnastiek in Nederland - voornamelijk bevorderd werd - door een groep medici, de arts-hygiënisten van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen. En de waardering voor hen door de gymnastiekonderwijzers hiervoor was dan ok groot.⁹³ De rol van deze arts-hygiënisten is van doorslaggevende betekenis geweest voor de invoering van gymnastiek in Nederland halverwege de negentiende eeuw in Nederland.

Voor de elite was gymnastiek noodzakelijk om verwekelijking en verzwakking van de jeugd te voorkomen. Voor het volk zag de overheid de verbetering van de gezondheid van de jeugd vooral het sociaaleconomische belang. Thorbecke beklemtoonde het belang van gymnastiek voor de jeugd, ook nog met een meer utilitaire reden als achtergrond; ‘dit zou de regering jaarlijks miljoenen guldens schelen in het defensiebudget.’⁹⁴

In 1846 richtte het bestuur van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen zich tot Koning Willem II met het verzoek om het onderwijs in de gymnastiek wettelijk te regelen. Maar omdat de regering de noodzaak van het onderwijs in lichaamsoefeningen nog niet inzag en de liberale regering slechts datgene nationaal wilde regelen wat noodzakelijk was, werd dit

⁹² Th.J.A. Terlouw, *De opkomst van het heilgymnastisch beroep in Nederland in de 19^e eeuw, Over zeldzame amfibieën in een Kikkerland* (Rotterdam 1991). Dit boek beschrijft de ontwikkelingen in Nederland tot aan de oprichting van ‘het Genootschap ter beoefening van de Heilgymnastiek in Nederland’ in 1889. Tot de heilgymnastiek werden in de negentiende eeuw ook activiteiten gerekend, die werden aangeduid met termen als ‘kinesitherapie, geneeskundige gymnastiek, medische gymnastiek, orthopedische gymnastiek, heelturkunde, Zweedse gymnastiek, Noordse gymnastiek, kinesiatrie, rationele gymnastiek’ etc. Vanaf ca. 1860 werd voornamelijk de term heilgymnastiek gebruikt. Deze term heilgymnastiek werd officieel gebruikt tot 1965. Dan komt het *Fysiotherapeuten Besluit* tot stand (Staatsblad 52,1965) ter uitwerking van de *Wet op de paramedische beroepen* (Staatsblad 113, 1963). Ook de ontwikkeling en het gebruik van deze verschillende terminologie tot de momenteel voornamelijk gebruikte term fysiotherapie is een onderzoek waard; het zijn geen synoniemen. Fysiotherapie is breder en omvat meerdere behandelingen. Hoewel dit boek niet specifiek de geschiedenis van de gymnastiek als onderwerp heeft, is dit mijns inziens het best gedocumenteerde historische overzicht van de geschiedenis van de gymnastiek in Nederland in de negentiende eeuw.

⁹³ Het eerste erelid van de in 1862 opgerichte VGON was de al eerder vermelde arts Dr. Douwe Lubach (1815-1902), medicus en een groot voorvechter van gymnastiek. Naast initiatiefnemer tot de oprichting van de Nutsgymnastiekschool in Amsterdam in 1850, was hij ook medeoprichter van het door de hygiënisten opgerichte tijdschrift *Schat der gezondheid. Tijdschrift voor alle standen ter bevordering van de Volkswelvaart door verspreiding van eenvoudige beginselen van gezondheidsleer en hunne toepassing op het individuele en gemeenschappelijke leven* (1858). Het uitgangspunt van deze groep schrijvers was dat het geluk en de welvaart van de mens voornamelijk afhangt van zijn lichamelijke gesteldheid. Het eerste artikel in dit tijdschrift in 1858: *De gymnastiek in Nederland*, is van de hand van Douwe Lubach.

⁹⁴ Zie hiervoor de in de inleiding aangehaalde brief van Thorbecke.

afgewezen.⁹⁵ Toen besloot de Maatschappij tot Nut van het Algemeen in 1849 op de door haar gestichte scholen zelf gymnastiek in te gaan voeren. Dit was een belangrijke stap bij de invoering van het vak gymnastiek op de school. Op voorstel van de arts P.H. Suringar stelde het 'Nut' toen f 3.000,- beschikbaar voor de inrichting van Nutsgymnastiekscholen in Amsterdam, Arnhem, Groningen, Haarlem, Rotterdam en Zwolle.⁹⁶ Vervolgens stelde zij tussen 1849 en 1855 uit eigen middelen nog eens f18.000,- ter beschikking voor deze normaalscholen.⁹⁷ En in de vergadering van 1855 werd besloten om voortaan jaarlijks hiervoor een bedrag ter beschikking te stellen om:

...de opneming van het onderrigt in de gymnastiek als maatregel ter bevordering van de gezondheid en lichamelijke ontwikkeling der schooljeugd om hetzij rechtstreeks zelve op betrekkelijk ruime schaal oefenplaatsen aan te leggen, hetzij met den hoofdonderwijzer der plaats eene schikking te treffen, ingevolge waarvan in zijn schoolgebouw, aan zijne scholieren en onder zijn toezigt de gelegenheid de middelen voor geregelde lichaams oefeningen verschafft worden.⁹⁸

Op de Nutsgymnastiekscholen werd les gegeven aan betalende leerlingen, maar er waren ook gratis lessen voor leerlingen van de armenscholen. Jongens kregen turnonderricht, schermles en exercitie. Daarnaast werden er gymnastiekmeesters opgeleid. Van de in 1850 in Amsterdam opgerichte Nutsgymnastiekschool, maakte de arts Gerard Allebé vanaf 1853 deel uit van het bestuur. Hij startte er in 1854 met een lesgroep voor meisjes van 12 jaar onder vrouwelijk toezicht van mejuffrouw Calvelage, die daartoe werd aangesteld voor een gage van vijftig gulden per jaar.⁹⁹ Het onderwijs aan meisjes was op de gezondheid gericht, het baren van gezonde nakomelingen was het belangrijkste doel, maar het was daarnaast gericht op vrouwelijke schoonheid en elegantie van houding en beweging. De Nutsscholen werden weliswaar gebruikt voor diverse doelen, gymnastiekonderwijs voor jongens én meisjes, opleiding voor gymnastiekonderwijzers, heilgymnastiek en turngelegenheid voor

⁹⁵ Ibidem, 20. Dit verzoek werd nooit beantwoord. Deze werd ingetrokken toen de Groningse onderwijzer Roelof Gerit Rijkens (1795-1855) het boek *Practische handleiding voor kunstmatige lichaams oefeningen* verscheen. In 1855 schreef Rijkens nog het boek *Gymnastiek* met oefenstof én een motivering van lichaams oefeningen.

⁹⁶ Normaalschool is een verouderde naam voor de school waar onderwijzers voor het lager onderwijs werden opgeleid, te vergelijken met een kweekschool. De naam stamt uit de Franse tijd en is de vertaling van 'école normale primaire'.

⁹⁷ Kramer en Lommen, *Geschiedenis*, 20-21.

⁹⁸ Korpershoek, *Na 75 jaar*, 56.

⁹⁹ J. Steendijk-Kuypers, 'Gymnastiek een Volkszaak. Van Spelen en springen naar schoolsport en zwaantje in de ringen.' *Lichamelijke Opvoeding.*) 2003. 612. Dit artikel maakt onderdeel uit van een artikelenreeks in de *lichamelijke Opvoeding* in de periode 2003-2005.

gymnastiekverenigingen, maar doordat de capaciteit van de gebouwen beperkt was, werden de scholen voornamelijk benut door jongens en meisjes van de betere standen.

Amsterdam was - door de invloed van de daar aanwezige artsen-leden van het Nut, zoals J.P. Heye, G. Allebé, P.H. Coronel e.a. - een vooruitstrevende stad op hygiënisch gebied. De gemeenteraad besloot in 1862 tot verplicht gymnastiekonderwijs op haar lagere scholen. Daarmee werd het bestaansrecht van de Nutsgymnastiekschool in Amsterdam in feite opgeheven: de doelstelling was behaald.¹⁰⁰ De ambities van deze initiatiefnemers was echter breder: gymnastiek moest in heel Nederland een volkszaak worden. Om gymnastiek en de gezonde werking voor het gehele volk te realiseren werd de lagere school als belangrijkste instrument gezien en daarbij de onderwijzers in de gymnastiek, die dit vak moesten gaan geven.

Daartoe werd in 1862 de Vereeniging van gymnastiekonderwijzers in Nederland opgericht door M.A. van Est, J van Monsjou, F.G Tusch, C.E Besancon S. Vestdijk (initiatiefnemer), P. van Cittert jr., H.P.H. Wilhelm, F. Trol en J.C. Burggraaf.¹⁰¹ De gymnastiek van die dagen was in Nederland nog grotendeels op militaire leest geschoeid en ‘was in handen van gepasporteerde en gepensioneerde militairen en was dan ook ... doelloos.’¹⁰² Dit vond een aantal gymnastiekonderwijzers geen onderwijs, maar meer het bezighouden van kinderen, waarvan niets terecht kon komen. ‘zonder eenige orde of regelmaat de leerlingen maar laten klimmen en klauteren, draaien en wenden, dat mocht niet langer. Velen dier dagen hadden dan ook het onderwijs van de heer Euler bijgewoond, een Duitser die te Haarlem woonde en zij hadden ’t zij geheel of gewijzigd, veel of weinig van dat reeds methodische grondslagen berustend onderwijs overgenomen.’¹⁰³ De doelstelling was het propageren van gymnastiek, maar ook om de eenheid in methode te bevorderen.¹⁰⁴ Men begon met lege handen, want er was nauwelijks een specifieke methode voor gymnastiekonderwijs.

Deze vereniging bestaat nog steeds en vierde onlangs haar 150-jarig bestaan met ongeveer tienduizend leden. Sinds de laatste naamswijziging in juni 2012 heet deze vereniging de Koninklijke Vereniging voor Lichamelijke Opvoeding (KVLO). De

¹⁰⁰ Dat wil zeggen in Amsterdam, maar dit gold niet voor de rest van Nederland! Zoals al in de inleiding vermeld gebeurde het algemeen verplicht stellen van gymnastiek op de lagere school in Nederland pas *de jure* in de onderwijswet van 1920 door minister J. Th. Visser. Maar omdat er nog de nodige uitzonderingsbepalingen waren opgenomen in deze wet, werd de definitieve invoering hiervan *de facto* pas in 1941 een feit. Zoals al eerder vermeld hadden lokale en gemeentelijke overheden in de negentiende eeuw nog veel vrijheid voor eigen beleid en was er nauwelijks sprake van centraal overheidsbeleid hierin.

¹⁰¹ website www.canon.nl LO, *de oprichting in 1862*.

¹⁰² Korpershoek, *Na 75 jaar*. 3. Waar onderwijzers uit vele lagen van de bevolking kwamen, waren de gymnastiekonderwijzers vaak oud-militairen.

¹⁰³ De Jong, secretaris VOGN, *Verslag ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de vereniging*. 1887.

¹⁰⁴ Korpershoek, *Na 75 jaar*. 3-5.

naamgeving en naamswijzigingen van deze vereniging zijn opvallend en veelzeggend.¹⁰⁵ Tot 1926 komt de term *gymnastiekonderwijzer* voor in de naam van de vereniging, daarna wordt het begrip *gymnastiekonderwijzer* verlaten voor de aanduiding van leraren en onderwijzers in de *lichamelijke opvoeding*.

De vereniging had in 1862 als doel in de statuten opgenomen:

- a. *Het brengen van eenheid in het onderwijs en beoefening van de gymnastiek.*
- b. *Het bevorderen van de belangen der gymnastiek, zowel wat theorie als praktijk betreft.*
- c. *Het samenstellen en verspreiden van leesboeken en andere geschriften over gymnastiek.*
- d. *Het houden van vergaderingen en bijeenkomsten, zoowel tot onderlinge oefening als ter bespreking van de belangen der gymnastiek en de vereniging.*
- e. *Het oprichten eener bibliotheek ten dienste van de leden. bestaande uit binnen- en buitenlandse boekwerken, tijdschriften enz. voor of over gymnastiek en aanverwante vakken.*
- f. *Het ondersteunen van maatregelen en pogingen harer leden met betrekking tot alles wat het belang der gymnastiek betreft.*
- g. *het bevorderen van de aanstelling van leden der vereniging tot onderwijzers in de gymnastiek.*¹⁰⁶

In elk lid van de statuten werd het woord gymnastiek genoemd. Dáár ging het om. En onder gymnastiek verstond men dan naar het Griekse voorbeeld het totaal aan lichaamsoefeningen met een pedagogisch en vormend doel. De vereniging zal zich de komende 150 jaar gaan beijveren voor het welslagen van het vak gymnastiek op school. Na de introductie werd de invloed van Euler op de Nederlandse schoolgymnastiek vrij snel minder doordat hij vasthield aan strak gereguleerde oefeningen, gebaseerd op het oefenstelsel dat door Jahn ontwikkeld was. Van groter invloed dan Euler voor de Nederlandse schoolgymnastiek was het werk van de Duitse turnleraar Adolf Spiess (1810-1858) en zijn volgeling Alfred Maul (1828-1907), die beiden het werk van GutsMuths voorzetten.¹⁰⁷ Het oefenstelsel van Spiess-Maul was niet alleen gericht op het ontwikkelen van kracht, zoals Jahn propageerde, maar hij sprak

¹⁰⁵ In 1862 is de vereniging opgericht als *Vereeniging van onderwijzers in de Gymnastiek in Nederland*
Naamsverandering in 1885: *Vereeniging van Gymnastiekonderwijzers in Nederland*
vanaf 1910 : *Vereeniging van leeraren en onderwijzers in de Gymnastiek in Nederland*
vanaf 1926: *Vereeniging van leeraren en onderwijzers in de Lichamelijke Opvoeding in de Nederland*
vanaf 1962: *Koninklijke Nederlandse vereniging van leraren en onderwijzers in de lichamelijke opvoeding*
vanaf 21 juni 2012 *Koninklijke vereniging voor lichamelijke opvoeding*

¹⁰⁶ Statuten Vereeniging van Onderwijzers in de Gymnastiek in Nederland, 1862.

¹⁰⁷ Zie o.a. Kramer en Van Schagen *historisch overzicht deel II* 24-34 en Kramer en Lommen, *De geschiedenis*, 41-43.

in zijn boeken over oefening voor jongens én meisjes. Waar Jahn gezien kan worden als de vader van het verenigingsturnen, komt Spiess de eer toe de basis te hebben gelegd voor de Nederlandse methode van de schoolgymnastiek. De Nederlandse methode legde vanuit de Nederlandse traditie meer de nadruk op het pedagogische aspect. De methode van Euler was toch meer gericht op het gezondheidsaspect en op een streng discipline. Het had meer een militair karakter en was op krachtbevordering gericht.

In het begin van de achttiende eeuw gebruikte Jan van Geuns nog, in navolging van GutsMuths het woord kunstmatige lichaamsoefeningen.¹⁰⁸ Maar al vrij snel na 1845 werd ‘gymnastiek’ dé term om lichamelijke oefening aan te geven.¹⁰⁹ Het begrip gymnastiek zal in Nederland dan steeds gebruikt worden door de vakwereld, door de overheid en door het gewone volk voor de lessen lichaamsoefeningen op school. We zagen al hoe breed GutsMuths zijn *pedagogische gymnastiek* opvatte. Het ging GutsMuths echter niet om een in schoonheid en proporties ideaal lichaam, maar om een krachtig en gezond lichaam. Hij gebruikte ook wel de term ‘nuttigheidsgymnastiek’ het waren oefeningen ten dienste van de praktische vaardigheden van het leven en in het toekomstige beroep van de jeugd. In Nederland werd het begrip gymnastiek voor de schoolgymnastiek breed opgevat. Onder gymnastiek verstond met vele dingen waaronder ook vrijwel alle lichaamsoefeningen. Daarbij was de bevordering van de gezondheid en de weerbaarheid aanvankelijk het belangrijkste aspect. Maar het omvatte lichaamsoefeningen in een pedagogisch perspectief gericht op de opvoeding van kinderen tot krachtige, gezonde en moreel deugdzame burgers. De pure gymnastische oefeningen, maar ook bijvoorbeeld het spelen, wandelen en de zintuigoefeningen hoorden er bij. Maar over wát nu precies wel en niet tot de schoolgymnastiek behoorde, daarover bestonden van meet af aan verschillende inzichten en de discussie over welk aspect moest prevaleren zou in de vakwereld voort blijven duren.

Buiten schoolverband werden ook gymnastiekverenigingen opgericht. In de jaren 1850-1880 werd op heel veel scholen nog nauwelijks gymnastiek gegeven, en als het al gegeven werd, gebeurde dat buiten de reguliere schooltijden. In verenigingen en in school onderwezen vaak dezelfde mensen. Zo kwam het dat de buitenwacht niet veel verschil zag tussen schoolgymnastiek en verenigingsgymnastiek. Wel ontstaat er langzaam een

¹⁰⁸ De term ‘kunstmatig’ in navolging van GutsMuths ‘künstliche Leibesübungen’ dus gebruikt in de zin van oefeningen onder toezicht van een pedagoog/opvoeder. Dus niet verwijzend naar bedachte oefen- of bewegingsvormen.

¹⁰⁹ In de boektitels over lichaamsoefeningen uit die tijd vinden we vanaf dan ook steeds de term gymnastiek terug. Bijvoorbeeld: J.C. Smits, *De gymnastiek als volksonderwijs voor allen bevattelijk gemaakt* (‘s-Gravenhage 1845), J.R.Cromjongh, *Beknopte handleiding voor de gymnastiek voor alle standen, benevens eene afbeelding der werktuigen* (Bergen op Zoom 1847), S.P. Scheltema, *over het nut van de gymnastische oefeningen voor ligchaam en geest* ((1851) en ook de *Handleiding voor het onderwijs in de gymnastiek* (Departement van Oorlog, Breda 1848). etc.

onderscheid, waarbij in het onderwijs de gymnastiek breed blijft opgevat en van uit pedagogisch perspectief wordt benaderd. Ook het spelen, balanceren, zintuigoefeningen et cetera blijft hierbij aandacht krijgen. In de buitenschoolse gymnastiek ligt minder nadruk op het pedagogische aspect en is het goed of mooi uitvoeren van de beweging *zelf* belangrijk, alsmede het competitieve aspect. De verenigingen zullen zich later gaan ontwikkelen tot gymnastiekverenigingen, waar kinderen worden voorbereid om deel te gaan nemen aan gymnastiekwedstrijden. Hiervoor gebruikt men in Nederland steeds vaker naast het woord gymnastiek ook het woord turnen.

De vakwereld was het er over eens dat gymnastiek moest bijdragen aan de alzijdige vorming van kinderen. Het ging om lichaam én geest. In deze tijd zien we het gebruik opduiken van de Latijnse zegswijze *mens sana in corpore sano*. Waarmee men aan wilde geven dat voor een gezonde geest een gezond lichaam een voorwaarde is.¹¹⁰ Waar de discussie over ging en steeds over zal blijven gaan is wat precies de inhoud van de gymnastiek dan moest zijn en op welk aspect de nadruk moet liggen. Rond 1850 lag, vooral door de inzet van artsen-leden van het Nut, de nadruk op het medische aspect hiervan. Gymnastiek moest de gezondheid bevorderen. Maar gezondheid was voorwaardelijk voor deugdzaamheid en daar ging het uiteindelijk om. En vervolgens kon dit alleen via de school, via de opvoeders worden bewerkstelligd. De vakwereld van gymnastiekonderwijzers vond in 1862 de toenmalige praktijk te veel op militaire leest geschoeid, en verder dat de toenmalige onderwijzers onvoldoende geschoold waren om dit vak goed en doeltreffend te kunnen geven. En daar wilde men door het bevorderen van alle aspecten van de gymnastiek verbetering in aanbrengen. Later zal blijken dat er controverses gaan ontstaan over het beantwoorden van de vraag op welke aspecten nu precies de nadruk gelegd moest worden.

¹¹⁰ Deze uitspraak komt van de Romeinse schrijver Juvenalis en werd in 1861 voor het eerst gebruikt door de Engelsman John Hully, de eigenaar van de Liverpool Athletic Club om het belang van sportbeoefening aan te geven. In een artikel in de *Lichamelijke Opvoeding* (J. Van Asch, 'Mens sana in corpore sano??', *Lichamelijke Opvoedin*. 13 (1964) 387.) zet de schrijver J. Van Asch vraagtekens bij het juiste gebruik van het citaat. Het hele citaat moet luiden *orandum est ut sit mens sana in corpore sano* en is een verzuchting van een man op zijn ziekbed en niet een vermaning om het lichaam te oefenen teneinde de geest te sterken. De vertaling is 'men moet bidden dat je een gezonde geest mag hebben in een gezond lichaam'. Het is dus een verzuchting en geen vermaning. Deze uitspraak is inmiddels een eigen leven gaan leiden en sindsdien grijpt men daar steeds op terug om het verband tussen lichamelijke fitheid en geestelijke fitheid aan te geven. Tegenwoordig wordt regelmatig *anima sana in corpore sano* (bijvoorbeeld het huidige merk sportartikelen ASICS is daar de afkorting van) gebruikt in plaats van het eigenlijke *mens sana*. De huidige onderzoeken naar de invloed van bewegen op de hersenen bevestigen onder ander de heilzame werking hiervan voor de ontwikkeling en gezond houden van de prefrontale cortex zowel bij kinderen (de ontwikkeling ervan) als bij ouderen (het vertragen van ouderdomsverschijnselen als dementie) juist door regelmatige lichamelijke activiteiten.

4. De jaren rond de eeuwwisseling

In het vorige hoofdstuk constateerden we dat bij de invoering van de gymnastiek in Nederland tot ongeveer 1850 door enkele schrijvers ook de term; ‘kunstmatige lichaamsoefeningen’ werd gebruikt naast ‘gymnastie’ en ‘gymnastiek’. Waar het woord ‘gymnastie’ vandaan komt is niet helemaal duidelijk. In Duitsland werd ook al lang al het woord ‘Gymnastik’ gebruikt. Na 1860 komt het woord ‘gymnastie’ niet meer voor in geschriften en. Het begrip ‘lichamelijk oefeningen’ of het ‘oefenen van het lichaam’ werden daarnaast regelmatig gebruikt bij het uitleggen van datgene wat er tijdens de gymnastiek gebeurde. Maar voor het oefenen van het lichaam was het begrip gymnastiek na 1860 ingeburgerd en dat werd door de vakverenigingen, de wetgever en verder iedereen gebruikt.

Omdat de ideeën over lichaamsoefeningen en het belang daarvan voor de gezondheid aanvankelijk met name werd gepropageerd door een aantal arts-leden van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen, lag toen de nadruk op het gezondheidsaspect. Daarbij werd het begrip gezondheid breed opgevat en in het perspectief van de deugdzame burger gesteld. In het artikel van Kruithof, besproken in het vorige hoofdstuk, werd aangegeven dat de arts-leden van het Nut hierbij gezondheid en deugd aan elkaar gelijk stelde. Het Atheense ideaal van ‘schoon en goed’ herleefde daarin. Een voorwaarde hiervoor was dan wel een gezond en krachtig lichaam.

Na de eerste activiteiten van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen ging de actie ter bevordering van het gymnastiekonderwijs voornamelijk uit van de in 1862 opgerichte Vereniging van Onderwijzers in de Gymnastiek in Nederland, de VGON. Maar om gymnastiek nationaal ingevoerd te krijgen, was nog een lange weg te gaan. In het verslag van de vergadering van 26 juli 1867 beklagde de eerste voorzitter van de VGON zich al over het gebrek aan krediet van de gymnastiek zowel bij de regering als bij het gehele Nederlandse volk: ‘... ik zal moeten bekennen dat het grootste deel onzer Natie niet is ingenomen met lichaamsoefeningen’.¹¹¹

In de jaarvergadering van 1868 werd gepleit voor meer initiatieven om gymnastiek in te voeren op volksscholen. Toen werd de slogan *Gymnastiek een volkszaak als motto* gekozen. Het streven van de VOGN was niet alleen om eenheid te krijgen in het gymnastiekonderwijs, maar dat te doen rusten op rationele en wetenschappelijke gronden.¹¹² En het streven was om eenheid te krijgen in de veelheid van opvattingen over het vak en de diversiteit van de aangeprezen methoden.

¹¹¹ Verslag van de jaarvergadering van de VGON, 26 juli 1867.

¹¹² Korpershoek, *Na 75 jaar*, 7.

Al vrij kort na de start van deze vereniging was er al wel aandacht voor de gebruikte benaming van de oefeningen. Men streefde naar eenheid in het taalgebruik, met zo min mogelijk navolging van de Duitse terminologie. Bij de vergaderingen die tweemaal per jaar werden gehouden, behoorden ook altijd een of meerdere demonstratielessen. Hierbij bleek dan de spraakverwarring die ontstond omdat de ene onderwijzer een bepaalde naam gaf aan een oefening, terwijl een andere onderwijzer daar een andere naam voor had. Daarom benoemde de algemene vergadering een commissie die vaste benamingen moest opleveren voor alle oefeningen van de gymnastiek. Dit leidde tot de uitgave van de *Nederlandsche nomenclatuur voor de gymnastiek* (1883).¹¹³ Toen de *Nomenclatuur* nog maar net was uitgegeven was er direct kritiek omdat in de demonstratielessen bleek dat de nieuwe terminologie niet werd aangehouden. Toch bleef men dit nastreven en deze *Nomenclatuur* beleefde enkele herdrukken onder de naam *De turnvaktaal*. Deze aandacht voor de nomenclatuur betrof echter slechts de naamgeving van de diverse oefeningen, over het gebruik van het begrip gymnastiek was verder geen discussie. Dat begrip was breed aanvaard.

Van meet af aan zien we dat bij het begrip gymnastiek door verschillende groepen verschillende accenten werden gelegd. Daarbij werden, afhankelijk van de toepassing in de praktijk door de gebruikers, de medische en/of de pedagogische doelen van gymnastiek benadrukt. De initiatiefnemer van de bijeenkomst waarbij besloten werd tot de oprichting van de VGON - de zeer actieve S. Vestdijk - schreef in 1864 een dik boek *De gymnastiek in Nederland zoals zij is en wezen moet*, waarbij hij enige klaarheid hierin probeerde te scheppen.¹¹⁴ Hij onderscheidde daarbij vier soorten gymnastiek: de opvoedkundige gymnastiek, de geneeskundige (medisch orthopedische) gymnastiek, de militaire -, krijgskundige - of verweergymnastiek en de huiselijke- of beroepsgymnastiek. Aan de bespreking van de medische en de opvoedkundige gymnastiek besteedde hij de meeste aandacht. In een later werk *Oppervlakkige beschouwingen over den intellectuelen toestand onzer gymnastiek en hare examens* (1869) onderscheidde Vestdijk de ‘beender- of gewrichtsgymnastiek, de spierontwikkellende gymnastiek, de longengymnastiek en ingewandsgymnastiek’, dit zijn dan allemaal onderdelen van de pedagogische gymnastiek. Hieruit blijkt dat de scheiding tussen opvoedkundige gymnastiek en geneeskundige

¹¹³ Korpershoek, *Na 75 jaar*, 10 en ook genoemd door Steendijk Kuypers, ‘Gymnastiek een Volkszaak, *Lichamelijke Opvoeding* 14. (2003) 647.

¹¹⁴ Aangehaald door Th. Terlouw in zijn boek *De opkomst van het heilgymnastisch beroep in Nederland in de 19^e eeuw, Over zeldzame amfibieën in een Kikkerland* (Rotterdam 1991) 241-242. Deze S. Vestdijk – de grootvader van de bekende schrijver Simon Vestdijk- was gymnastiekonderwijzer te Haarlem. Hij was belast met het onderwijs aan de Rijkskweekschool te Haarlem. Mogelijk is hij opgeleid door Euler en heeft hij dienst taken in Haarlem overgenomen. De eerste bijeenkomst ter oprichting van de VGON kwam op zijn initiatief bij hem thuis bijeen. Hij was de voorzitter van de eerste jaarvergadering. Hij was onder andere ook gymnastiekonderwijzer aan het krankzinnigeninstituut Meerenberg,

gymnastiek door hem niet als te absoluut werd opgevat. De begrippen lopen in elkaar over. De opvoedkundige gymnastiek zag hij daarbij als grondslag voor de medische gymnastiek; de beender- of gewrichtsgymnastiek en de spierontwikkellende gymnastiek zag hij als grondslag voor de orthopedische of ‘verkrommingherstellende gymnastiek’.¹¹⁵ Het zwakke kind zou volgens hem meer met pedagogische en het zieke kind meer met geneeskundige gymnastiek benaderd moeten worden.¹¹⁶ En zo hadden meerdere schrijvers hun eigen interpretatie van het begrip gymnastiek.

Zoals in hoofdstuk drie gezegd, werd aanvankelijk de gymnastiek in Nederland voornamelijk bevorderd werd door een groep medici, de arts-hygiënisten van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen. En de waardering voor hen door de gymnastiekonderwijzers hiervoor was dan ook groot. Zowel in onderwijskringen als in medische kringen werd men zich steeds meer bewust dat er voor goede toepassingen van de pedagogische en medische gymnastiek men een gedegen anatomische, fysiologische en gymnastische kennis en kunde nodig had. Daar ontbrak het nog aan. En in de praktijk was er sprake van een bepaalde vorm van samenwerkingsverband tussen medici en gymnastiekleraren op dit vlak. De medici stelden de indicatie of diagnose en de gymnastiekleraren voerden de behandeling uit en hadden daarin redelijk veel autonomie.

Vanaf 1860 kwamen er echter ook andere geluiden. Een van de gymnastiekonderwijzers van de Nutsgymnastiek school in Amsterdam J.G. Mezger besloot later zijn medische studie met een proefschrift *De behandeling van distorsio pedis met fricties* (1868).¹¹⁷ Daarin schreef hij al op de eerste bladzijde van de inleiding dat ‘gymnastiek vaak misbruikt en tegen gebreken aangewend wordt, waarin zij niet het minste nut kan stichten’. En nam hij stevig stelling tegen de – volgens hem - belachelijke overdrijving van het op de voorgrond plaatsen van gymnastiek op het gebied van de geneeskunde. Dit is een voorbeeld, maar zo zijn er in de jaren zeventig en tachtig van de negentiende eeuw legio uitingen waarin kritisch gesproken wordt over de praktijken van de medische gymnastiek en heilgymnastiek, als die werd beoefend door ‘gewone’ gymnastiekleraren.¹¹⁸ Waar kwam die houding en die kritiek vandaan?

Onder de regeringen van Thorbecke werd een aantal zaken in de wereld van het onderwijs en het gymnastiekonderwijs én in de wereld van de medische beroepsuitoefening

¹¹⁵ Eind negentiende eeuw en begin twintigste eeuw werd voorkoming of behandeling van ‘ruggengraatverkromming’ (scoliose) veelvuldig aangevoerd als motief om gymnastiek te beoefenen. Met name bij de aanbeveling van gymnastiek voor meisjes werd dit vaak gebruikt.

¹¹⁶ Terlouw, *De opkomst*, 242-243.

¹¹⁷ Aangehaald door Terlouw, *De opkomst*. 242 ev.

¹¹⁸ Voor vele voorbeelden hiervan zie: Terlouw, *De opkomst*, 239-295.

geregeld. Die behandel ik kort omdat mede daardoor de duiding van het begrip gymnastiek werd beïnvloed. Ik begin dan met de onderwijskundige ontwikkelingen. In de *wet van den 13^e Augustus 1857 regelende het Lager Onderwijs* werd gymnastiek als *mogelijk* vak ingevoerd.¹¹⁹ In deze wet van 1857 werden ook de eisen van bekwaamheid van de klassenonderwijzers ingevoerd. Er kwam een begin van een regeling van de onderwijzersopleiding. De overheid zou hierbij drie kweekscholen oprichten en financieren.¹²⁰ Tevens werd in de wet van 1857 voor het lager onderwijs examens ingesteld ter verkrijging van de bevoegdheid tot het geven van die vakken, die niet direct tot de opleiding van de klassenonderwijzer behoorden zoals tekenen, vreemde talen en ook gymnastiek. Onderwijzers die zich in de gymnastiek extra wilden bekwamen, maar ook militairen, die gymnastiekinstructeur in het leger wilden worden, moesten zich aan dit examen onderwerpen.

Op 2 mei 1863 werd onder het kabinet Thorbecke in Nederland ook de wet van kracht die het middelbaar onderwijs regelde.¹²¹ Volgens de liberale politieke ideeën van Thorbecke moest de rol van de staat echter wel beperkt blijven. Slechts een paar modelscholen, door de staat gesticht, achtte hij voldoende; nieuwe middelbare scholen kwamen er vanzelf wel vanuit het particuliere initiatief. Ook de uitvoering liet veel ruimte aan het particulier initiatief. Er was slechts een opsomming van mogelijke vakken. Voor de vijfjarige hbs bijvoorbeeld werden achttien mogelijke vakken genoemd.¹²² En zo werd ook het vak gymnastiek opgenomen in het rijtje *mogelijke* vakken voor het middelbaar onderwijs.

Gymnastiek was vanaf de onderwijswet van 1857 in het lager onderwijs *niet* verplicht, het was een van de mogelijke vakken. In het middelbaar onderwijs was het door de wet van 1863 *wel* verplicht, maar er waren geen minimum- en maximeisen gesteld aan het aantal uren. Daarbij was ook nog bepaald dat de lessen buiten de vaste lestijden moesten vallen. Dit bevorderde uiteraard de deelname niet. Vaak ook werd gymnastiek na schooltijd gegeven aan kleine groepen uit meerdere leerjaren. Dat gebeurde bijvoorbeeld vóór half negen uur of ná vier uur.¹²³ De gymnasia vielen nog onder de wet op het hoger onderwijs.¹²⁴ En voor het hoger onderwijs en dus ook voor het gymnasium bleef gymnastiek nog een facultatief vak.¹²⁵

¹¹⁹ *Wet van den 13den Augustus 1857, op het Lager onderwijs*, Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden n° 103, 1857.

¹²⁰ Ph. Idenburg, *Schets van het Nederlandse Schoolwezen*, (Groningen 1960) 37.

¹²¹ *Wet van den 2den mei 1863, houdende regeling van het middelbaar onderwijs*, Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden n° 50, 1863.

¹²² Idenburg, *Schets*, 39.

¹²³ Kramer en Lommen, *Geschiedenis*, 57-58. Ook uit een interview met mijn schoonmoeder, Henriëtte Sol (1920-heden) bleek dat zij in Amsterdam tussen 1931 en 1934 op de mulo nog gymnastiek kreeg, weliswaar verplicht, maar *na* schooltijd: "het gymnastiekmeestertje kwam apart, op zijn fietsje, maar na schooltijd."

Voor enkele regelingen met betrekking tot de medische beroepen kwamen er in 1865 onder Thorbecke enkele geneeskundige wetten tot stand.¹²⁶ Het voert hier te ver om daar uitgebreid op in te gaan, maar deze wetten bevestigden enkele belangrijke maatschappelijke bewegingen die gevolgen hadden voor het vakgebied van de gymnastiek, daarom bespreek ik ze kort.

Door de veranderingen die teweeg werden gebracht door de wet van 1 juni 1865, die het geneeskundige toezicht regelde voelden de ‘hygiënisten’, de voorstanders van de sociale geneeskunde zich aangetrokken tot functies als inspecteur voor de volksgezondheid. In deze rol werden hun mogelijkheden verbreed om verandering te kunnen brengen in de sociaal-medische omstandigheden van bevolkingsgroepen. Hun rol als activisten en voorstanders van de gymnastiek ‘verdween’ zo echter, omdat ze werden opgenomen in het staatsbestuur en een meer administratief controlerende taak kregen.

Er was vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw een opkomend enthousiasme voor de natuurwetenschappen en de scheikunde en de verworvenheden der techniek en de mogelijkheden daarvan voor de geneeskundige wetenschap die de bestudering van de bacteriën betreft. De leidinggevende medici aan de universiteiten gaven voorrang aan de vakken van klinische aard en die vakken die de wetenschappelijke basis van de kliniek konden verstevigen. In de *Wet tot regeling van het hoger onderwijs* van 1876 werd de hygiëne niet erkend als volwaardige wetenschap.¹²⁷ De rol van de hygiënisten in de Nederlandse Maatschappij voor Geneeskunst in de politiek en in de universiteiten lijkt uitgespeeld na 1875.¹²⁸ Dit gold dus ook voor hun invloed op de bevordering van het gymnastiekonderwijs. Binnen de vereniging moest men het verder steeds meer zonder hun steun doen.

Daarnaast regelden deze wetten ook de bevoegdheden van de verschillende categorieën geneeskundigen, waarbij een onderscheid werd gemaakt tussen de universitair opgeleide doctores en een nieuwe stand van genees-, heel- en vroedmeesters.¹²⁹ In de *Wet tot regeling van het hoger onderwijs* van 1876 en in de *Wet houdende Regeling der voorwaarden*

¹²⁴ En dit is ook heel lang zo gebleven. Pas met de invoering van de omvattende onderwijswetwijziging ‘de Mammoetwet’, die op 1 augustus 1968 in werking trad, verloor het gymnasium zijn aparte positie in het middelbaar onderwijs en viel het niet langer onder de wet op het hoger onderwijs..

¹²⁵ Gymnastiek werd ook op de gymnasia in 1920 bij de toenmalige wetwijziging een verplicht vak, in tegenstelling tot de andere vormen van hoger onderwijs

¹²⁶ Dit waren o.a. *Wet van den 1sten Junij 1865, regelende het geneeskundig Staatstoezicht*, Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden n° 58, 1865; *Wet van den 1sten Junij regelende de uitoefening van de Geneeskunst*, Staatsblad n° 60, 1865; *Wet van de 1sten Junij regelende de voorwaarden tot verkrijging van bevoegdheid van geneeskundige, apotheker, hulpapotheker, leerling –apotheker en vroedvrouwen*, Staatsblad n° 59, 1865 en de *Wet van den 1sten Junij 1865, regelende de uitoefening van de artseneijbereidkunst*, Staatsblad n° 61, 1865.

¹²⁷ *Wet van den 28sten April 1876, tot regeling van het Hoger Onderwijs*, Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden, n° 102, 1876.

¹²⁸ Terlouw, *De Opkomst*, 211

¹²⁹ *Ibidem*, 205.

tot verkrijging van de bevoegdheid van arts, tandmeester, apotheker, vroedvrouw en apothekersbediende van 1878 werd vervolgens bepaald dat de opleiding en examinering van geneeskundigen uitsluitend een aangelegenheid werd van universiteiten.¹³⁰ De academische opleiding van medici plaatste hen maatschappelijk boven de gewone gymnastiekleraren. Voor hen was er – ondanks continu aandringen van de VGON – geen academische opleiding voorzien. Iets wat in de ons omringende landen wel gebeurde.

Het Koninklijk Centraal Instituut voor Lichamelijke Opvoeding in Stockholm dat al in 1813 gesticht was door Per Henrik Ling (1776-1839) was een door de overheid bekostigde opleiding behorende tot het hoger onderwijs waar alleen officieren en universitaire studenten toegelaten werden. Tot de vakken behoorden anatomie, fysiologie, psychologie en pedagogiek naast theorie en praktijk in de gymnastiek. In het laatste jaar van de opleiding lag de nadruk op geneeskundige gymnastiek en kinesitherapien.¹³¹ In Duitsland was er de Deutsche Reichsausschutz für Leibesübungen die de aanzet gaf voor de oprichting van de Sport-Hochschule te Keulen en de Deutsche Hochschule für Leibesübungen te Berlijn, die beide tot het hoger onderwijs behoorden. Vanaf 1925 werden aan alle universiteiten in Duitsland instituten voor lichamelijke opvoeding verbonden.¹³² In België was er vanaf 1904 in Brussel de Ecole Supérieure d'Education Physique en ging het Institut Supérieur d'Education Physique in 1908 samen met de Rijksuniversiteit van Gent. De opleiding lichamelijke opvoeding behoorde daarmee in België tot het universitair onderwijs en de docenten waren gewone en buitengewoon hoogleraren, lectoren en privaattochters. Maar zoals gezegd de Nederlandse overheid zag daartoe niet de noodzaak.

De steun van het aantal medici die de gymnastiek wél propageerden: de hygiënisten, nam af en ook de invloed van deze sociaal bewogen medici nam richting het einde van de negentiende eeuw af. Daarbij kwam er meer en meer druk uit de medische wereld om de medische beroepsuitoefening voor te behouden aan medici alleen.¹³³ Bovendien werden diverse medische en paramedische beroepen sterk gereguleerd en de opleiding en uitoefening ervan onder staatkundig toezicht gesteld. De medici gingen zich organiseren en zich verweren tegen ongewenste bemoeizucht van niet formeel medisch geschoolden met hun metier. Toen eenmaal de bevoegdheden en de opleiding van medici wettelijk was geregeld, werd men steeds alerter op de uitoefening van medische en paramedische paktijken door niet

¹³⁰ *Wet van den 25sten December 1878 houdende Regeling der voorwaarden tot verkrijging van de bevoegdheid van arts, tandmeester, apotheker, vroedvrouw en apothekersbediende*, Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden, n° 222, 1878.

¹³¹ J.P. Kramer en K.H. Van Schagen, *Historisch overzicht van de lichamelijke opvoeding* deel 2 (Den Haag, Rotterdam 1967) 91-95.

¹³² *Ibidem*, 42-43.

¹³³ Bijvoorbeeld in 1881 werd de *Vereeniging tegen de Kwakzalverij* opgericht, die nu nog bestaat en periodiek van zich laat horen.

medici. En liepen onbevoegden - waaronder ook de gymnastiekonderwijzers - die medische handelingen verrichten het gevaar te worden aangeklaagd voor 'onbevoegde uitoefening van de geneeskunst'.

Binnen de gymnastiekwereld onderkende men in de jaren tachtig en negentig de noodzaak van een sterkere positionering van de medische gymnastiek *buiten* het onderwijs. En men kwam in de VGON tot de conclusie dat het wellicht beter was het om als het ware de 'medische gymnastiek' of 'heiligymnastiek' los te koppelen van de schoolgymnastiek. Er was nog het een en ander na te streven binnen het terrein van de positionering van gymnastiek in het onderwijs. Dit kan gezien worden als een 'professionaliseringsstrategie' Door zich te distantiëren van een bepaalde segmentering kon men de meer fundamenteel geachte belangen van het gymnastiekonderwijs op scholen beter blijven behartigen. De heiligymnasten voelden zich hierbij wat alleen staan in de vereniging wat in 1889 resulteerde in de oprichting van het 'Genootschap ter beoefening van de heiligymnastiek in Nederland'.¹³⁴ Vanaf dan ontstaat een splitsing in aandachtspunten. Dit genootschap van heiligymnasten richtte zich op de medische aspecten in relatie met de gezondheidszorg. De Vereeniging van gymnastiekonderwijzers in Nederland gaat zich steeds meer – hoewel niet alleen – toeleggen op het bevorderen van het schoolvak gymnastiek in het lager en middelbaar onderwijs.

Na een redelijk voortvarende start van het gymnastiekonderwijs tussen 1800 en 1860 valt de progressie dan ook enigszins stil tussen 1860 en 1900. Zoals gezegd had het gymnastiekonderwijs aanvankelijk de steun van leden van het Nut, die toegang hadden tot de kringen in Nederland waar de beslissingen genomen werden. Toen de 'medici' een andere richting kozen, bleven slechts de onderwijzers over, die uit de gewone burgerstand afkomstig waren en vrijwel geen entree hadden bij de bestuurders. Voor gymnastiekonderwijzers bestond geen universitaire opleiding. Vanuit de opleiding kon geen status verkregen worden. De VGON zal dan ook steeds streven om een academische opleiding voor gymnastiekonderwijzers te realiseren. De noodzaak daartoe werd door de landelijke overheid echter zeer lang niet onderkend, zodat pas veel later in 1925 de eerste Academische opleiding voor Lichamelijke Opvoeding gestart zal worden, gefinancierd door particulieren.

Een andere oorzaak voor dit stagneren van de voortgang was dat binnen de VGON veel energie en aandacht uitging naar de organisatie van de Vereniging zelf. Het einde van de negentiende eeuw is de tijd van de oprichting van genootschappen, verenigingen en clubs.

¹³⁴ Terwouw, p 320 ev. De initiatiefnemer voor dit genootschap was de gymnastiekleraar-heiligymnast J.H.Reijs Jr. (1854-1913). Samen met negen collega's gymnastiekleraren richtte hij dit genootschap op. In 1913 was hij ook de oprichter van 'Kweekschool voor gymnastiek en heiligymnastiek' waaruit later de Haagse Academie voor Lichamelijke Opvoeding zou ontstaan.

Vanuit groeiend politiek bewustzijn en besef van zelfstandigheid van de burgers zochten gelijkgestemden elkaar op en stichtten verenigingen en clubs. Ook in de gymnastiekwereld. In de VGON werden nieuwe verenigingen opgericht en binnen de VGON werden diverse regionale afdelingen gesticht; een van de eerste was de ‘Amsterdamse Gymnastiek Onderwijzers Vereniging’ (AGOV), opgericht op 18 april 1871. Er vonden afsplitsingen plaats en weer samenvoegingen. Vervolgens is er veel discussie geweest waar de autonomie lag, bij de centrale vereniging of bij de regio’s. Bijvoorbeeld de AGOV is driemaal uit het samenwerkingsverband gestapt en weer teruggekeerd, net als diverse andere regionale afdelingen. Er waren meerdere afsplitsingen en fusies met andere bonden van gymnastiekleraren. Pas op 30 december 1924 kwam er een definitieve fusie tot stand. Hier zal ik niet dieper ingaan op de organisatiestrijd, dat valt buiten het onderwerp van deze scriptie. Wel geeft dit aan dat de aandacht en energie in de vroege jaren ook op andere aspecten gericht waren dan alleen op de inhoud en status van het vak en de beoefenaren. Deze interne discussies waren niet ook bevorderlijk voor de slagkracht van de vakvereniging en kwam de invloed, die men op nationaal niveau wilde uitoefenen, uiteraard niet ten goede. Bovendien bleef het aantal leden lang erg beperkt. In 1902 waren het er nog slechts 102 en in 1920 waren er 236 leden. Daarna gaat het ledental snel groeien tot ongeveer zevenhonderd leden in 1930.¹³⁵ Momenteel zijn er zo’n negenduizend leden.

Daarnaast was er nog een uitgebreide discussie over de *inhoud* van het vak. Die begon toen de sport- en spelbeweging vanuit Engeland werd geïntroduceerd in Nederland. Deze sport-en spelbeweging begon rond 1845 op de voetbal- en rugbyvelden van de Engelse kostscholen Harrow, Eton en Rugby. Sport is een term die stamt van het Middeleeuws-Latijnse werkwoord *disportare* dat ‘zich verstrooien, zich vermaken’ betekent.¹³⁶ Sport wordt dan gebruikt voor elk spel, vorm van ontspanning, strijd of kamp, waarbij het meetbare verschil tussen deelnemers aan een zelfde wedstrijd kenmerkend is. Het sporten gaat dan om het zich meten met elkaar van individuen of teams. Kenmerkend daarbij is de (kracht)meting van de beoefenaars waaruit dan een winnaar en een verliezer komt. Is die krachtmeting er niet dan is er sprake van ontspanning of lichaams oefening of recreatie.

Vanwege de ruwheid van de beoefening en van de beoefenaars ervan stuitte de uit Engeland overgewaaid sportbeoefening in Nederland op veel weerstand vanuit de wereld van de gymnastiekonderwijzers. Al op de jaarvergadering van 1864 komt het in 1863 in

¹³⁵ Korpershoek, *Na 75 jaar*, 55.

¹³⁶ K.S. Rijdsdorp, S. van Gelderen, en E. Kupers, *Hand en leerboek der bestuurswetenschappen deel IX, Lichamelijke opvoeding en sport* (Alphen aan de Rijn 1964), 16.

Nederland geïntroduceerde voetbalspel aan de orde. Daarbij wordt een artikel aangehaald van een geneesheer in de 'Pall Mall Gazette' waarbij over de periode van 20 september 1863 tot 31 maart 1864 - in zes maanden dus - bij het voetbalspel '20 spelers doodbleven, 11 armbreuken, 10 sleutelbeenbreuken en 24 beenbreuken, een schedelbreuk, een uitgeslagen oog, een gebroken neus, en 27 meer of minder ernstig gewonden te noteren ware.'¹³⁷ Dat dit niet onwaarschijnlijk is, blijkt uit de eerste beschrijvingen van het voetbalspel, waarbij 'hacking' dat wil zeggen tackelen gewoon was toegestaan.¹³⁸ Bij de spelregelwijziging van 1863 werd in Engeland 'tripping' (schoppen naar de tegenstander), 'holding' (vasthouden van de tegenstander) en 'hacking' verboden.

Over deze moderne sport waren de gymnastiekonderwijzers dus niet te spreken. Op de jaarvergadering bij het 25-jarig bestaan van de VGON in 1887 had men de Engelse arts J.H.J. Clement als deskundige uitgenodigd om hierover te spreken.¹³⁹ Deze lezing is als volgt samen te vatten: 'sport is gevaarlijk, prikkelt de persoonlijke eerezucht, sport ontaardt in onwenselijk gedrag en sport is risicovol voor de gezondheid. De spieren worden eenzijdig geoefend en belast en sport is sociaal onaanvaardbaar'.¹⁴⁰ De gymnastiekonderwijzers waren het hier hardgrondig mee eens. In alle latere uitingen in het vakblad zien we dan ook telkens weer de aversie van de vakwereld tegen de sport, door gymnasten ook wel de *Engelse ziekte* genoemd.¹⁴¹ In veel artikelen werd door de gymnastiekleraren regelmatig de sport vergeleken met het al door Plato, Aristoteles en Galenos sterk bekritiseerde 'atletendom' in de Antieke Oudheid. Ook de relatie met geldelijke vergoedingen, die bij sport aan de orde kwamen vergeleek men met de 'professionele atleten' die er kwamen in de nadagen van de Atheense beschaving en waarvan men de praktijken verfoeide. In de eerste jaargang van het *Correspondentieblad* stond al een artikel *Gymnastiek en sport* van de redactie waarbij de vloer werd aangeveegd met sport 'paardensport, hondensport, hanengevechten, voetbal, worstelen, boksen etc. alleen bedacht om elkaar blauwe oogen te slaan of op de grond te gooien' en de lofzang wordt gestoken op 'de gymnastiekleeraar, de man die kennis heeft van het lichaam en weet hoe de kinderen te leren bewegen en te gebruiken'.¹⁴²

¹³⁷ Korpershoek, *Na 75 jaar*, 22.

¹³⁸ Kees van der Waerden, *Toen Football voetbal werd. Taal en cultuur van het oervoetbal in Nederland* (Nijmegen 2010), 9-34.

¹³⁹ Steendijk-Kuypers, 'Gymnastiek een Volkszaak. Van Spelen en springen naar schoolsport en zwaantje in de ringen.' *Lichamelijke Opvoeding*, (2004) 36.

¹⁴⁰ *Ibidem*, 36.

¹⁴¹ In het vakblad, het *Correspondentieblad* en vervolgens in de *Lichamelijk opvoeding* zijn van meet af aan jaar in jaar uit (tot in de jaren zestig van de twintigste eeuw) artikelen te vinden met de zelfde strekking: tegen de vermeende kwalijke invloeden van sportbeoefening en vóór het vakbekwaam gegeven gymnastiekonderwijs en de sportspelen.

¹⁴² Menno Huizinga, 'Gymnastiek en sport', *Het Correspondentieblad*, 2 (1904) 19-20.

Gymnastiek daarentegen achtte men wél goed voor het karakter. De vereniging propageerde dan ook als tegenkracht tegen het opkomen van de sportvereniging het oprichten van gymnastiekverenigingen. In 1872 was de AGOV de eerste die in 1872 met lessen begon ook voor arbeiderskinderen. Volgens de VGON accepteerden kinderen vrijwillig de discipline en orde die gymnastiek oefening vereiste. Naast de verwijzing naar fysieke ontwikkeling en gezondheid zou gymnastiek in de toekomst meer en meer in verband gebracht worden met karaktervorming. Onder het begrip karakter verstond men zowel overtuigingskracht als lichamelijke kracht.¹⁴³ De symptomen van de ideologie van het rationalisme, waarbij alleen de geestelijke ontwikkeling werd benadrukt en het lichaam ongeïnteresseerd en zwak bleef werd door de vereniging zo geïnterpreteerd dat men van een ‘ziekte’ sprak. Veel artikelen in deze tijd waarschuwen voor ‘verkrumming van de ruggengraat’(skoliose), wat vooral bij meisjes veel voorkwam. En de therapie daartegen was, met name ook voor de meisjes: schoolgymnastiek.¹⁴⁴ De moderne sport echter was fnuikend voor de karaktervorming en kon niet gecombineerd worden met het motto van de VGON *Gymnastiek een volkszaak*.

Echter in Nederland werd vanaf de jaren tachtig in de negentiende eeuw de ene na de ander sportclub opgericht. De sportbeoefening was aanvankelijk alleen weggelegd voor de beter gesitueerden. Sport was in die eerste jaren voor ‘gentlemen’ en hun dames, die over de nodige vrije tijd beschikten om sport te kunnen beoefenen. Hierdoor kwam het dat de intelligentsia, rijkere burgers, adel, en met name studenten, sportclubs gingen oprichten. Veel van de nu nog bestaande sportclubs zijn begin negentiende eeuw opgericht door welgestelde Nederlanders.

Terwijl op de scholen de gymnastiekonderwijzers dus fel tegen de beoefening van sport en de uitwassen daarvan waren, richtten hun leerlingen van hbs-en en gymnasia en ook studenten aan de universiteiten, kinderen van welgestelde ouders, de sportverenigingen op.¹⁴⁵ In de jaren negentig zagen de gymnastiekverenigingen hun ledenaantallen teruglopen door de grote aantrekkingskracht van voetbal- en wielrijdersclubs.¹⁴⁶ Daarnaast stond gymnastiekonderwijs, zij het beperkt maar toch, onder toezicht van de overheid. Er was dus een relatie tussen de overheden en het gymnastiekonderwijs. Sportbonden stonden als

¹⁴³ Steendijk-Kuypers, ‘Gymnastiek een Volkszaak’, *Lichamelijke Opvoeding* 8 (2004) 36.

¹⁴⁴ Al in de eerste jaargang van *het Correspondentieblad* 15 december 1903, n° 1 staat een artikel *Lichaamsoefeningen voor de vrouwelijke jeugd* p. 3-6 van ene ‘L’ die de lichaamsoefeningen voor de meisjes juist vanuit het perspectief van het bevorderen van de gezondheid en voorkoming van ruggengraatsverkrumming en bloedarmoede aanprijst. Sport is echter uit den boze: ‘fietsen is geen gepaste lichaamsoefening voor haar. Paardrijden en schermen ook niet.... De vrouw is niet geschikt voor het sportleven... wandelen is wel geschikt, alsmede de onder bekwame leiding gegeven schoolgymnastiek...’ Aldus de schrijver. Regelmatig wordt in volgende edities lichaamsoefeningen aangeprezen. Zij het echter alleen die vormen die specifiek voor meisjes en jonge vrouwen geschikt geacht werden.

¹⁴⁵ Pim Mulier, bijvoorbeeld was veertien toen hij HFC oprichtte, negentien toen hij zijn eerste tennisclub oprichtte en drieëntwintig toen hij de Nederlandse Atletiek en Voetbal Bond oprichtte.

¹⁴⁶ Steendijk Kuypers, J. ‘Gymnastiek een Volkszaak’. *Lichamelijke Opvoeding* 8. Juli 2004. p.37.

particuliere organisaties los van overheidsbemoedening. Op de activiteiten in de verenigingen en bonden was dus moeilijk grip te krijgen en het was ongewis wat binnen sportclubs en sportbeoefening voor invloed uitgeoefend werd op de jeugd.

De VGON vond dat er binnen eigen kring wat moest gebeuren om toch grip te houden op deze onontkoombare maatschappelijke ontwikkelingen. Nu was er bij de - vanuit Duitsland overgenomen –schoolgymnastiek al veel aandacht voor activiteiten in de buitenlucht en werd in de gymnastiekles ook door GuthsMuths van meet af aan aandacht besteedt aan de pedagogische waarde van het spel. In de eerder in deze scriptie besproken indeling van gymnastiek van GuthsMuths bestond de derde groep die hij onderscheidde binnen de *pedagogische gymnastiek* uit allerlei mogelijke spelen die door hem werden ingedeeld in bewegingsspelen en stiltespelen. Onder pedagogische gymnastiek werd door GuthsMuths dus een heel scala van lichamelijke oefeningen verstaan, veel breder dan het schoolturnen alleen. Het gymnastische spel en het spel in de openlucht, maar dan zonder prijzen en records vormde voor de VGON het wapen tegen de opkomende sportbeweging met zijn nadruk op ‘wedijver, agressie, records en prestaties’.

Zonder discussie was dit echter niet: er waren binnen de gymnastiekwereld buiten de VGON meerdere meningen over sportbeoefening. In 1882 werd bijvoorbeeld de Algemeene Nederlandsche Olympia Vereeniging opgericht. Naast genoemde ‘gymnastische’ activiteiten wilde men ook naar het voorbeeld van Engelse scholen openluchtspel mét wedstrijdelement invoeren, wandeltochten, volkspelen en men wilde het gymnastiekonderwijs vernieuwen. Deze Olympiabeweging had eind negentiende eeuw veel invloed en gaf vanaf 1885 een blad uit *Olympia, weekblad gewijd aan de belangen der lichamelijke opvoeding van de jeugd en het volk*.¹⁴⁷ De Olympia-beweging en de VGON werkten aanvankelijk veel samen. Omdat de VGON toen nog geen eigen vakblad had - dat kwam pas in 1903 - vond ze onderdak voor haar schriftelijke uitingen en opvattingen in dit blad. De Olympia-beweging was daarbij iets meer gericht op gymnastiekverenigingen en de Olympia-beweging propageerde in de verenigingen en ook in het onderwijs het gymnastische spel en de volksspelen.

Naast inhoudelijke aanpassingen ziet men ook aanpassingen in het taalgebruik. In 1896 verscheen van C.M.J. Muller Massis de bundel *Opstellen over sport*. Hierin gaf hij de voorkeur aan de Nederlandse term *nieuwe-spelen* in plaats van sport.¹⁴⁸ Na de analyse van de voordelen, maar vooral van de vele nadelen van sport, was zijn advies de *nieuwe-spelen* tijdig

¹⁴⁷ Tot het verschijnen van het eerste eigen vakblad in 1903 vond de VGON in dit blad onderdak voor hun mededelingen en artikelen.

¹⁴⁸ Steendijk Kuypers, ‘Gymnastiek een Volkszaak’, *Lichamelijke Opvoeding* 8 (2004) 37.

in goede banen te leiden door deskundig en doeltreffend onderwijs. In 1903 schreef de gymnastiekleraar P.J. Schuil een boekje *Partijspelen*.¹⁴⁹ In dit boekje behandelde hij diverse spelen en sporten. Schuil introduceerde het woord *sportspelen*. Zo kwam in de naam wel het woord sport voor maar benadrukte men het spelen. Het gymnastische spel en de sportspelen moesten het gymnastiekonderwijs redden, terwijl anderzijds daarmee de wedstrijdssport buiten de deur werd gehouden, zo hoopte men.¹⁵⁰

De VGON ging voor haar leden cursussen organiseren om de vaardigheden aan te leren om in de lessen leiding te kunnen geven aan diverse soorten partijspelen. In het vakblad werd hiervoor vanaf 1906 geworven en de belangstelling en inschrijving daarvoor neemt steeds meer toe.¹⁵¹ De aan te leren spelen waren o.a. drie is teveel, de aannemer, de roofvogel, hinkkamp, loopbal, wandelbal, werpbal, kruisbal, jachtbal, hinderbal, vierkantbal, werp- en verdediginsspel, korfbal, trefbal, kastie en slagbal, verlos, touwtrekken, estafettelopen.¹⁵² Spelen als trefbal, kastie en slagbal (geen officiële sporten) zijn na ruim honderd jaar nog steeds populair in het gymnastiekonderwijs in het primair en voortgezet onderwijs. Echter de grotere belangstelling voor openluchtspelen en sportspelen mocht volgens de VGON het accent op het gehele gymnastiekonderwijs niet wegnemen. Op de jaarvergadering van 4 en 5 april 1904 werd besloten dat het Duits-Nederlandse *schoolgymnastiek* de basis moest blijven van de gymnastieklessen: ‘De Vereeniging van Gymnastiek-Onderwijzers in Nederland gehoord de discussiën over de verschillende stelsels der Gymnastiek, komt tot het besluit dat de Duitse School-Gymnastiek, zooals die in Nederland wordt beoefend en onderwezen, voor onze toestanden de beste is.’¹⁵³ Sportspelen mocht, sport bleef uit den boze.

In de discussies over de inhoud van het vak was er nog een verschil van opvatting, namelijk over het *soort* gymnastiek dat gegeven werd. Dit leidde tot de volgende tweedeling: de oefeningen zonder toestellen en die mét toestellen. Wandelen, marcheren, rennen, huppelen, werden de ‘vrije- of ordeoefeningen’ genoemd. Bij de vrije oefeningen konden de kinderen vrij bewegen terwijl bij de ordeoefeningen sprake was van onderricht in geordend marcheren en in geordend verband zich verplaatsen. Daartegenover stond de gymnastiek met

¹⁴⁹ J.P.Schuil, *Partijspelen, gereglementeerde openluchtspelen voor lagere-, middelbare scholen, Gymnasia en spelverenigingen*. Door J. Schuil leeraar in de gymnastiek te Amsterdam (Amsterdam, Versluis 1903).

¹⁵⁰ Dit eufemistische woordgebruik is nog heel lang volgehouden. Nog in 1970 stonden op het lesrooster van de Academie voor Lichamelijke Opvoeding de praktijkvakken *binnenspel* en *buitenspel* op het lesrooster. Bij *binnenspel* kreeg men les in de sporten basketbal en volleybal. Bij *buitenspel* kreeg men les in de sporten hockey, softbal, handbal en korfbal. De sport voetbal was toentertijd niet geaccepteerd op de ALO.

¹⁵¹ Zie hiervoor *het Correspondentieblad* van de Vereeniging van gymnastiekonderwijzers in Nederland de jaargangen 1907-1910.

¹⁵² *Het Correspondentieblad*, 2 (1909) 12-13.

¹⁵³ De jaarvergaderingen duurden in deze periode steeds twee hele dagen, meestal in de paasvakantie, die toen nog twee weken was. De jaarvergaderingen bestonden uit een scala van activiteiten, demonstraties, vergaderingen en een slotfeest. Voor het verslag van deze vergadering zie *Het Correspondentieblad*, 5 (2004) 41-46. Het vermelde besluit staat op p. 46.

gebruik van toestellen, deze werd de ‘eigenlijke of volledige gymnastiek’ genoemd.¹⁵⁴ Voor de eerstgenoemde vorm van gymnastiek werden minder eisen gesteld aan de onderwijzer, wat resulteerde in de zogenaamde ‘akte j’ oftewel de ‘huppelakte’. Terminologisch gezien is opmerkelijk dat er verschil werd gemaakt tussen ‘vrije-en ordeoefeningen’ en de ‘eigenlijke of volledige gymnastiek’. Onder de ‘eigenlijke of volledig gymnastiek’ verstond men niet alléén het toestelturnen, ook het gymnastisch spelen en de vrije- en ordeoefeningen behoorden daartoe. Niet langer wordt er gesproken over gymnastiek sec waarbij het begrip naar Grieks model werd ingevuld, alle lichaamsoefeningen omvattend, maar de VGON vond het opportuun een onderscheid te maken en het begrip ‘eigenlijke of volledige’ gymnastiek in te voeren.

De vrije- of ordeoefeningen waren in de onderwijswet van 1890 opgenomen als verplicht vak en de ‘volledige of eigenlijke’ gymnastiek dreigde hierbij volgens de VGON op de achtergrond te raken.¹⁵⁵ Voor dit ‘vak j’ werden exameneisen geformuleerd en cursussen georganiseerd. Deze cursussen rezen als paddenstoelen uit de grond. De VGON heeft zich steeds sterk verzet tegen deze pogingen om het volledige gymnastiekonderwijs te vervangen door het ‘vak j’ dat de ‘VGON als een stap terug beschouwde. Maar tot aan 1900 werd daarbij niet veel resultaat geboekt

Zoals gezegd lag rond 1850 de nadruk, vooral door de inzet van artsen-leden van het Nut, op het medische aspect van de gymnastiek. Gymnastiek moest de gezondheid bevorderen. Maar gezondheid was voorwaardelijk voor deugdzaamheid en om die deugdzaamheid ging het toch uiteindelijk. En die deugdzaamheid moest via de opvoeders, de onderwijzers worden bewerkstelligd. Door de bovenbeschreven ontwikkelingen werd door de gymnastiekonderwijzers naast de fysieke motieven de nadruk aan het einde van de negentiende eeuw meer en meer gelegd op pedagogische aspecten en de karaktervorming.

Karaktervorming werd begin twintigste eeuw in de vereniging een onderwerp van gesprek: het slechts op de geest gerichte onderwijs- en opvoedingsstelsel, achtte de VGON voor de toekomst van het land en volk bedenkelijk. In 1904 verscheen wederom een boek van voornoemde J.P. Schuil *Het aankweken van den moed door gymnastiek, spel en sport, de geestelijke zijde van lichaamsoefeningen naar het Duits van Prof. Dr. Konrad Koch*.¹⁵⁶ In dit boek werd gymnastiek, spel en sport (!) aanbevolen als het middel om wilskracht te kweken. (Er waren toentertijd ook vorstanders van sport, mits goed gedoseerd). De maatschappelijke

¹⁵⁴ Korpershoek, *na 75 jaar*, 63-70.

¹⁵⁵ Korpershoek, *na 75 jaar*, 66 -70.

¹⁵⁶ *Het Correspondentieblad*, 5 (1904) 47-48.

en nationale betekenis van gymnastiek werd hierin benadrukt. De redactie van het Correspondentieblad beval dit boek warm aan onder alle ‘ouders, opvoeders en autoriteiten die op de invoering van lichaamsoefeningen invloed kunnen oefenen.’¹⁵⁷

Wilskracht, karaktervorming en weerbaarheid waren aldus aspecten die de VGON hiermee ook propageerde. En het begrip weerbaarheid krijgt ook enige tijd ruime aandacht in de het blad van de VGON. In oktober van dat jaar verscheen een stuk van H. Bierman met als doel de aandacht te vestigen op nut en noodzaak van de karaktervorming van een groot aantal militaire commando’s bij de gymnastiekles aan jongens.¹⁵⁸ In februari 1905 verscheen vervolgens een artikel van H. Versteeg die namens de vereniging ‘Volksweerbaarheid’ een appel deed op het gebruik van zowel gymnastiek als sport ‘dit is noodig in het hygienisch belang én in het van belang van de weerbaarheid van ons volk’.¹⁵⁹ Deze vereniging ‘Volksweerbaarheid’ wilde het volk ‘weerbaar maken naar den geest en het lichaam en dit laatste niet het minst’.¹⁶⁰ Aanvankelijk vond deze vereniging in het vakblad van de VGON een podium voor haar ideeën.

In april 1905 verscheen nogmaals een artikel van zijn hand ‘Militaire opvoeding der jeugd.’¹⁶¹ Hierin brak hij een lans zowel voor de sportbeoefening als voor militaire oefeningen voor de jeugd. Beide zijn aan regels gebonden, die men gezamenlijk afsprekt en accepteert. Hij was er positief over maar vond, blijkens het volgende citaat, dat dit met mate moest worden toegepast: ‘est modus in rebus certi denique fines, - alles heeft zijne maat en overal bestaan vaste grenzen’.¹⁶²

In mei 1905 verscheen een vierde artikel, een circulaire van de vereniging ‘Volksweerbaarheid’ dat eindigt met de oproep ‘Landgenooten, sluit u aan bij onze vereniging en zijt gij bereid de onafhankelijkheid van ons Vaderland deugdelijk te verzekeren door mede te werken om te verkrijgen, algemene dienstplicht, hetzij wettelijk geregelde oefenplicht voor allen die buiten de militie blijven, daarenboven verplichte lichaamsoefeningen op alle

¹⁵⁷ Ibidem 48.

¹⁵⁸ H. Bierman, ‘De militaire commando’s op school, *Correspondentieblad*, 11 (1904) 89-94.

¹⁵⁹ H. Tersteeg, ‘Gymnastiek en weerbaarheid’. 2 (1905) 33-34.

¹⁶⁰ De Vereniging ‘Volksweerbaarheid’ is opgericht door A.L.W. Seyffardt (1840-1909). Legerofficier en korte tijd minister van oorlog van 1891-1892. Na zijn aftreden als minister en gelijktijdige pensionering uit het leger bleef hij ijveren voor de verwezenlijking van zijn radicale ideeën met betrekking tot de herziening van het defensieve ‘vestingstelsel’ en van een volksleger. Samen met de Utrechtse hoogleraar Nederlandse taal- en letterkunde, Gerrit Kalff, richtte hij in 1899 de vereniging ‘Volksweerbaarheid’ op, die hij tot volkslegerbond wilde maken. Vooral de Tweede Boerenoorlog in Zuid-Afrika (1899-1902) bracht het idee van een gewapend, weerbaar volk opnieuw onder de aandacht - ook van de politici - en bezorgde de vereniging tijdelijk een grote aanwas van leden. ‘Volksweerbaarheid’ ijverde met enig succes voor gymnastiek in en buiten het onderwijs, voor tucht en morele opvoeding, en voor schietbanen in elk dorp. Seyffardt was tot zijn dood in 1909 als secretaris de drijvende kracht achter alle activiteiten.

¹⁶¹ H. Tersteeg, ‘Militaire opvoeding der jeugd’, *Het correspondentieblad*, 4 (1905) 50-55.

¹⁶² Ibidem, 55.

scholen.¹⁶³ Bij die lichaamsoefeningen dienden dan tevens verplichte schietoefeningen te worden opgenomen. De redactie die klaarblijkelijk welwillend stond tegenover de ideeën van de vereniging ‘Volksweerbaarheid’, plaatste de artikelen aanvankelijk zonder daar zelf commentaar op te leveren. Maar de teneur van de artikelen strookte toch niet geheel met de ideeën van het bestuur. In het opvolgende nummer verscheen een artikel van de redactie: wederom van de hand van de heer S. van Aken.¹⁶⁴ Hierin benadrukt hij het opvoedkundige aspect van de gymnastiek die ‘de mensch het best voorbereid voor zijne maatschappelijke roeping en zijnen algemeene burgerplicht’. Militaire oefeningen onderwezen *buiten* het leger achtte de redactie ongewenst. Van Aken stipuleerde een aantal malen de pedagogische functie, het belang van onderricht in de gemeenschapszin én de ontwikkeling van de gehele mens via het aangrijpingspunt van het lichaam. De Duitse schoolgymnastiek was daarvoor volgens hem - en ook volgens besluit van 4/5 april van de VGON zoals we zagen – uitstekend geschikt als dé basis voor de lichamelijke volksopvoeding. Met betrekking tot dit onderwerp weerbaarheid is dit het laatste dat verschenen is. De VGON stond wel voor karaktervorming maar blijkbaar ging de politieke propaganda en het militaire aspect van de artikelen van de heren Bierman en Versteeg van de Vereniging ‘Volksweerbaarheid’ het bestuur van de VGON toch te ver en wilde het *Correspondentieblad* daarvoor niet langer het podium bieden. Hierna zijn geen artikelen hierover meer verschenen.

Kijken we nu naar de gebruikte woorden dan blijkt rond 1901 het begrip gymnastiek nog steeds het meest gebruikt. Men verstaat dan in die tijd in de VGON onder gymnastiek, de Nederlandse variant van Duitse schoolgymnastiek. Gymnastiek dus in de oude brede zin, ooit geëntameerd door GuthsMuths, die dit van Mercurialis had overgenomen die dit weer van de Grieken had overgenomen. Daarbij werd – uiteindelijk naar Grieks voorbeeld - bedoeld het totaal aan lichaamsoefeningen met een pedagogisch en vormend doel. In de wetgeving gebruikte men in 1910 het woord gymnastiek en ook in het vakblad van de VGON. Vanaf ongeveer 1890 wordt in het begrip gymnastiek steeds meer het pedagogische aspect benadrukt naast het fysieke en gezondheid bevorderende dat altijd als component blijft. Dit laatste werd dus niet veronachtzaamd. En door de hierboven geschetste ontwikkelingen legde de VGON meer en meer de focus op het onderwijs.

Aan het einde van de negentiende eeuw zien we in de hele westerse wereld hernieuwde aandacht voor de pedagogiek en een pedagogische vernieuwingsbeweging die we meestal aanduiden met de verzamelnaam Reform pedagogiek. Dit is niet één specifieke

¹⁶³ S. van Aken, ‘Over het verband tussen lichaamsoefeningen en de dienst in het leger’, *Correspondentieblad*, 5 (1905) 64-66.

¹⁶⁴ *Ibidem*, 2 (1905) 87-92.

pedagogische stroming maar een complex onderling verwante stromingen die meerdere vernieuwingsscholen met zich mee bracht zoals bijv. Jenaplan onderwijs, de school van John Dewey, het Montessori-onderwijs, het Daltononderwijs, de Vrije Scholen van Rudlof Steiner etc.¹⁶⁵ Het voert te ver voor deze scriptie hier uitgebreid op in te gaan, maar overal gonst het van de activiteiten op pedagogisch gebied. Wat al die stromingen verenigde was de ‘Pedagogik vom Kinde aus’, dat wil zeggen dat niet langer de leerstof of de leraar centraal stond maar het kind, de leerling. De pedagogiek moest van daaruit zijn beginpunt hebben. ‘Vanaf het einde van de negentiende eeuw tot aan de jaren dertig van de twintigste eeuw lijkt het wel alsof de hele wereld zich met vraagstukken van vernieuwing van opvoeding en onderwijs bezighoudt. In heel Europa (tot in Rusland), in het Nabije en Verre Oosten, in Noord- en Zuid Amerika en Australië worden scholen gesticht met de uitgesproken bedoeling onderwijs anders in te richten’.¹⁶⁶ En zo dus ook in Nederland.

In het vakblad zien we vanaf de start in 1903 dat bij het gebruik van het begrip *gymnastiek* nog steeds het begrip *lichaamsoefeningen* gebruikt werd om de oefeningen zélf te beschrijven, maar - steeds vaker ook - het begrip *lichamelijke opvoeding*. Een duidelijke regie op het gebruik van de ene of de andere term is er niet. Het gebruik van termen varieert per persoon en van artikel tot artikel. Illustratief voor dit door elkaar heen gebruiken van termen - ook in de VGON - is onderstaand wat langere citaat van de toenmalig voorzitter Jan Luiting in de jaarvergadering van 1904:

‘De Nederlandsche *Schoolgymnastiek* in hoofdzaak overeenkomende met het Duitsche *schoolturnen*, is in de ruimste beteekenis hét middel tot *lichamelijke opvoeding* door de school.... *Gymnastiek* en het *gymnastische spel* moeten door ons krachtig bevorderd worden. .. het *openluchtspel* moet zonder den zoo verderfelijken wedstrijd prikkel uit het oogpunt van de opvoedkundige waarde ... uitbreiding geven aan ons *gymnastisch spel*. ...De Vereeniging van Gymnastiek Onderwijzers verzet zich met alle kracht tegen de zoo onjuiste bevoorrechting van het *openluchtspel* boven de *volledige gymnastiek* als middel tot *lichamelijke opvoeding* door de school...De Vereeniging dringt bij de Regeering nogmaals aan op uitbreiding van den tijd voor *lichaamsoefeningen* op de school.’¹⁶⁷

¹⁶⁵ Voor uitgebreide beschrijvingen van de Reformpedagogiek zie o.a. Mineke van Essen en Jan Dirk Imelman, *Inleiding historische pedagogiek. Verlichting, romantiek en ontwikkelingen in Nederland na 1800* (Baarn 1999) 104-120. En Nelleke Bakker, Jan Noordman en Marjoke Rietveld - van Wingerden, *Vijf eeuwen opvoeden in Nederland. Idee & Praktijk. 1500-2000* (Assen 2006) 61-70 en 501-518.

¹⁶⁶ Mineke van Essen en Jan Dirk Imelman, *Inleiding*, 104.

¹⁶⁷ Verslag van de jaarvergadering 1904, *Het Correspondentieblad* 4 (1904) 42-43.

De gebruikte cursivering is van mij. We zien dus wederom het gebruik van verschillende woorden en begrippen. En volgens de VGON moeten blijkbaar lichaamsoefeningen op school worden uitgebreid. De vereniging hechtte eraan te melden dat dit zou moeten worden ingevuld met ‘volledige’ gymnastiek. En niet zoals in de wet van 1890 was opgenomen alleen de verplichting gymnastiek te geven, bestaande uit de ‘vrije- en ordeoefeningen’. De VGON achtte de ‘volledige’ gymnastiek het *middel* voor de lichamelijke opvoeding. Niet langer is gymnastiek het doel op zich, maar dat is nu de lichamelijke opvoeding. De aandacht voor pedagogiek in die tijd vindt daarin zijn weerslag. Rond 1860 verstond men onder gymnastiek allerlei activiteiten waaronder *ook* alle lichaamsoefeningen. Rond 1900 was gymnastiek – nog opgevat als de Nederlands-Duitse schoolgymnastiek een middel - weliswaar volgens de voorzitter hét middel maar toch - voor *lichamelijke opvoeding*. En om die lichamelijke opvoeding gaat het de VGON. Er was discussie over de ruime of engere opvatting van het vak: de ruime opvatting bestaande uit alle lichaamsoefeningen of de engere vorm waarbij het accent licht op het toestelturnen.

Het verschuiven van de opvattingen bleek dan ook uit de statuten. In 1909 werd een statutenwijziging voorgesteld en aangenomen waarbij de statuten van de Vereniging van *Gymnastiek-onderwijzers* in Nederland onder meer als volgt luiden:

Artikel 1

De Vereniging draagt de naam van Vereniging van Gymnastiekonderwijzers in Nederland en heeft ten doel de bevordering van de lichamelijke opvoeding in het algemeen en die der systematische gymnastische ontwikkeling van het lichaam in het bijzonder.’

Artikel 3

‘De Vereniging tracht haar doel te bereiken :

- a. door zich te wenden tot de overheden wanneer het belang der lichamelijke opvoeding dit eischt;*
- b. door het verzamelen van gegevens betrekking hebbende op de lichamelijke opvoeding in Nederland en in het buitenland en door het aangeven van middelen om de leemten daarin, eventueel aan te vullen;*
- c. door het verkrijgen onder meer van geschikte gymnastieklokalen en speelplaatsen;*
- d. door het verspreiden van geschriften, betrekking hebbend op de lichamelijke opvoeding*
- e. door zo mogelijk een orgaan uit te geven*

f. *door samenwerking met zustersverenigingen of Bonden, die de belangen der lichamelijke opvoeding trachten te behartigen....*¹⁶⁸

Op 10 september werd bovenstaand voorstel tot statutenwijziging geaccordeerd en hierop Koninklijke goedkeuring verkregen.¹⁶⁹ Daar waar in 1862 alleen gesproken werd in de statuten over het bevorderen van de *gymnastiek* en het *gymnastiekonderwijs*, wordt nu gesproken over het bevorderen van *de lichamelijke opvoeding in het algemeen*. Bij de vermelding van het doel wordt wel nog de ‘systematische gymnastische ontwikkeling van het lichaam’ genoemd als doel *in het bijzonder*. Wat precies daarmee bedoeld wordt is enigszins cryptisch. Maar helemaal afscheid nemen van het begrip gymnastiek kon de VGON blijkbaar nog niet. In de rest van de statuten en het huishoudelijk reglement wordt het begrip lichamelijke opvoeding gebruikt. Er zijn ook nog enkele termen zoals bijvoorbeeld gymnastiekzaal die dusdanig zijn ingeburgerd dat ze moeilijk te vervangen zijn. Die bleven gehandhaafd. Dat was ook zo voor het begrip gymnastiekonderwijzers, die in de naam van de vereniging zit. In de naamgeving bleef het woord *gymnastiekonderwijzers* staan. De opvattingen over de inhoud van het begrip gymnastiek veranderden van aanvankelijk een breed begrip alle lichaamsoefeningen bevattende naar een wat smaller begrip met meer nadruk op het toestelturnen. Zo ver was het echter nog niet in 1910, maar de tekenen zijn zichtbaar. Eenheid in terminologie was er in redelijke mate rond 1862 maar is rond 1910 ver te zoeken.

¹⁶⁸ *Correspondentieblad* 10, 1909, 90-95

¹⁶⁹ *Korpershoek*, Na 75 jaar, 21.

5. De stichting van een nationaal instituut (1920-1930)

In het vorige hoofdstuk constateerden we dat met de statutenwijziging van de VGON in 1910 het doel van de vereniging opnieuw werd geformuleerd. Het doel werd: de bevordering van de *lichamelijke opvoeding* in het algemeen en die der *systematische* ontwikkeling van het lichaam in het bijzonder'. Inhoudelijk was er niet veel veranderd; er was sprake van een lichte koerswijziging en door het gebruik van andere bewoordingen werd die manifest. Door het gebruik van twee termen manifesteerde zich ook het dilemma: wel de veranderingen willen benoemen, maar nog niet afscheid willen nemen van het verleden.

Het vakblad *Het Correspondentieblad* hield in 1910 op te bestaan vanwege financiële redenen. In 1913, na enkele interne reorganisaties van de VGON werd een nieuwe poging gedaan voor een vakblad. Vanaf toen verscheen als verenigingsorgaan het blad *de Lichamelijke Opvoeding* en dat blad bestaat onder die naam anno 2013 na honderd jaar onder die naam nog steeds. De situatie was dus in 1913 als volgt: de Vereeniging van *Gymnastiekonderwijzers* in Nederland had nog steeds in de naamstelling het woord gymnastiek. Maar als doelstelling was geformuleerd 'de *lichamelijke opvoeding* en de *systematische gymnastische ontwikkeling* te bevorderen'. Het vakblad heet *de Lichamelijke Opvoeding*. Men laveert in die tijd als het ware tussen de termen gymnastiek en lichamelijke opvoeding. In de schoolwetten wordt dan nog wél gesproken van *gymnastiek*, en daaronder verstond men de vrije- of ordeoefeningen, waarvoor de akte 'j' volstond en de lessen door de klassenonderwijzer gegeven mochten worden in plaats van door de vakleerkracht.

Eind negentiende eeuw was er zoals gezegd een discussie over de inhoud van het vak: de vrije of ordeoefeningen zonder gebruikmaking van toestellen én de gymnastiek mét gebruik van toestellen, de 'eigenlijke of volledige'. Wat ik in hoofdstuk vier opmerkte, was dat het begrip gymnastiek zich verengde. Niet langer werd er vanzelfsprekend gesproken over het brede begrip gymnastiek naar Grieks model, alle lichaamsoefeningen bevattende. Onder de 'volledige of eigenlijke gymnastiek' lag de nadruk op het toestelturnen. De overheid gaf de voorkeur aan de 'vrije –of ordeoefeningen', de eenvoudige, minst gevaarlijke en minst kostbare vorm van gymnastiek. En deze vorm van gymnastiek was volgens de wet verplicht, niet de 'volledige gymnastiek'.

In 1911 schrijft de latere rijksinspecteur van de lichamelijke opvoeding W.H. Nijsten een boek om enige klaarheid te scheppen in de gebruikte terminologie.¹⁷⁰ Daarin deelde hij de

¹⁷⁰ Kraner en Lommen, *Geschiedenis*, 47 -49. Het genoemde boek is: W.H.J. Nijsten, *De vrije en gereguleerde gymnastiek voor de Lagere School, theoretisch en praktisch handboek bij het onderwijs in de gymnastiek voor jongens en meisjes van 6-13 jaar* (1911). In 1913 stelde de Overheid voor het toezicht op het gymnastiekonderwijs 'de Rijksinspectie

gymnastiek in twee groepen in: de vrije gymnastiek en de gereglementeerde gymnastiek. De vrije gymnastiek dan weer in de volkomen vrije gymnastiek (wandelen, marcheren, gymnastisch spel) en de beperkte vrije gymnastiek (springen lopen, werpen, kogelstoten, schaatsen en zwemmen, mits niet als sport beoefend). Onder de gereglementeerde gymnastiek verstond hij de methodisch geordende opzettelijke lichaamsoefeningen. Deze streng gereglementeerde gymnastische oefeningen werden dan weer onderverdeeld in oefeningen zonder gereedschappen en met gereedschappen en toestellen. Kramer en Lommen constateren dat deze zogenaamde ‘Zuidermethode’ theoretisch niet veel onderbouwing had, maar volgens hen bracht dit slechts een andere indeling van oefenstof en van gebruikte terminologie met zich mee.¹⁷¹ Kramer en Lommen vonden dit dus niet zo interessant, het bracht volgens hen alleen als nadeel dat de kandidaten nu meerdere leerstofindelingen en terminologie leren moesten voor het examens en dat was alleen maar lastig. Voor mijn onderzoek is de ontwikkeling in de gebruikte terminologie juist wel interessant. Hier zien we namelijk een tweede manifestatie van de verenging van het begrip. De gereglementeerde gymnastiek komt min of meer overeen met de ‘eigenlijke of volledige gymnastiek’ zoals hierboven beschreven.

Nog een discussie beheerst de VGON in de eerste twintig jaren van de twintigste eeuw namelijk de vraag of het zogenaamde ‘Zweedse’ stelsel of het ‘Nederlands-Duitse’ stelsel in de gymnastiekles het meest geschikt zou zijn.¹⁷² Enkele gymnastiekonderwijzers waren rond 1905 op studiereis naar Zweden geweest en keerden enthousiast terug. Het Zweedse stelsel was meer anatomisch, fysiologisch georiënteerd én het gaf voor alle leeftijden dezelfde oefeningen om de ontwikkeling en vorming van het lichaam te verbeteren. Het Duitse stelsel was meer gericht op opvoeding en ontwikkeling van het kind, gaf naarmate het kind ouder werd steeds moeilijker oefeningen en was meer gericht op het bevorderen van goede morele eigenschappen. Ook hier weer de controverse tussen de aanhangers van ‘aandacht voor de fysieke aspecten het lijf en de gezondheid’ versus de aanhangers van de idee ‘aandacht voor de mens als geheel, lichaam en geest en aandacht voor de opvoeding’. Deze controverse was scherp en er werd fel inhoudelijk gediscussieerd, maar ook op de man gespeeld.¹⁷³ Hier valt heel wat over te zeggen, maar ik wil volstaan met de melding dat in 1911 op de vergadering van de VGON besloten werd dat het Nederlands- Duitse stelsel het uitgangspunt zou moeten blijven voor de scholen. Het Zweedse stelsel is in de praktijk door velen toch op meerdere of minder wijze ingepast in de methodiek. Bijvoorbeeld in veel gymnastiekzalen is het ‘Zweedse

voor de Lichamelijke Opvoeding’ in. Toen werd Nijsten, samen met nog twee anderen benoemd tot rijksinspecteur voor de lichamelijke opvoeding. (Koninklijk Besluit 10 mei 1913 *Staatscourant* 1913 n° 113).

¹⁷¹ Kramer en Lommen, *Geschiedenis*, 49.

¹⁷² Ibidem, 50-55.

¹⁷³ Ibidem.

wandrek' nog standaard aanwezig. In het leger is wel het Zweedse stelsel ingevoerd, omdat een sterke pleitbezorger hiervan, Hubert van Blijenburgh, directeur werd van de Marine Sport en Gymnastiekschool in Den Helder in 1917.¹⁷⁴ Maar voor het onderwijs bleef men dus vasthouden aan de Nederlands-Duitse schoolgymnastiek.

Bij de herziening van de lager onderwijswet van 1920 werden de vrije- en ordeoefeningen uitgebreid tot volledig gymnastiekonderwijs 'en werd dit verplicht gesteld voor alle openbare en bijzondere scholen voor lager onderwijs.'¹⁷⁵ Het woord 'gymnastiek' werd hierbij in de onderwijswetten vervangen door 'lichamelijke oefening'. Hiermee werd dus in de tekst van de onderwijswetten het begrip gymnastiek verlaten. Vanaf 1920 heet het volledige vak gymnastiek officieel *lichamelijke oefening*. De wetgever heeft daarmee mijns inziens twee aspecten willen benadrukken ten opzichte van het begrip gymnastiek. Op de eerste plaats wilde de wetgever geen stelling nemen in de discussie over enge of ruime of volledige gymnastiek. Lichamelijke oefening werd als substituut gebruikt om het totaal aan mogelijkheden, spel, zwemmen, etc. aan te duiden .

Op de tweede plaats vinden de toentertijd breed gedragen ideeën van de *Reformpedagogiek* hier zijn effectuering in de gedachte dat lichaamsoefeningen ook in het kader moesten staan van de ontwikkeling van het kind en van de persoonlijkheid. Deze laatste ontwikkeling bracht in de vakwereld, zoals we zagen, steeds meer het begrip lichamelijke opvoeding in zwang. Maar opvoeden gebeurt met name door ouders en in de lagere school door de klassenonderwijzers. En op de middelbare school was het accent meer gericht op onderwijzen dan op opvoeden. Ook de term lichamelijke opvoeding nam de wetgever op dat moment niet over in de wet en verkoos het meer waardevrije lichamelijke oefening.¹⁷⁶

Al vanaf de oprichting had de VGON geijverd – naast de waardering voor het vak- voor de statusverhoging van de gymnastiekleraren. Dit wilde men op verschillende manieren bereiken en een daarvan is het streven naar een rijkshogeschool voor gymnastiekonderwijs. Zo konden de gymnastiekonderwijzers dezelfde status verwerven als de overige leraren in het middelbaar onderwijs, waarvan velen een universitaire opleiding hadden genoten. Die wetenschappelijke opleiding voor het vak vond de VGON van groot belang. Dit bleef de VGON steeds nastreven, maar vanuit de overheid kreeg men hier keer op keer nul op het rekest. In het vorige hoofdstuk is al beschreven dat in de ons omringende landen de opleiding

¹⁷⁴ Kramer en Lommen, *Geschiedenis*, 55.

¹⁷⁵ Korpershoek, *Na 75 jaar*, 76-77.

¹⁷⁶ Rijdsdorp, *Hand en leerboek der bestuurswetenschappen*, 12. Consequent was het gebruik van de terminologie ook door de overheid niet. In 1913 waren immers drie rijksinspecteurs voor de *Lichamelijke Opvoeding* benoemd (KB van 10 mei 1913, *Staatscourant* 1913 n° 113). De rijks- en gemeentelijke inspecties *Lichamelijke Opvoeding* hebben steeds ook deze naam gehouden.

tot vakleerkracht gymnastiek op universitair niveau was ingericht. In Nederland kwam dit op nationaal niveau maar niet van de grond

In het eerste decennium van de twintigste eeuw ging men uiteindelijk toch op initiatief van de VGON en gesteund door particuliere financiering in een aantal steden vakscholen voor de lichamelijke opvoeding ‘centrale of nationale instituten voor lichamelijke opvoeding’ starten. In Amsterdam opende op 1 december 1912 het ‘Nederlandsch Instituut voor de Lichamelijke Opvoeding’ (NILO). Dit was een initiatief van de AGOV, de Amsterdamse afdeling van de ‘Nederlandsche’, die hierbij werd gesteund door de gemeente Amsterdam en een aantal invloedrijke burgers. De beschermheer was Jhr. mr. dr. A. Roëll, de toenmalige burgemeester van Amsterdam.¹⁷⁷ Als toelatingseis stelde men de driejarige hbs. Er waren speciale leerkrachten voor verschillende vakken zoals pedagogiek, methodiek, geschiedenis der gymnastiek, schoolhygiëne, natuur- en scheikunde, praktijk der gymnastiek, openluchtspelen en –sporten en schermen. De vakken anatomie en fysiologie werden door medici gegeven. Er werd opgeleid voor de aantekening ‘j’ voor de klassenonderwijzer die dan de vrije- en ordeoefeningen zelf mocht geven, voor de lagere akte, de bevoegdheid voor de vakleerkracht voor het lager onderwijs en de middelbare akte met lesbevoegdheid voor het middelbaar onderwijs. Het was een avondopleiding voor onderwijzers die overdag werkten en zich ’s avonds wilden bijscholen. Er was sprake van een strakke organisatie met een commissie van toezicht, een hoofdbestuur en een bestuur.¹⁷⁸

Ook in Den Haag startte op 1 november 1912 een ‘Centraal Instituut voor de Lichamelijke Opvoeding’ (CILO), vergelijkbaar met dat in Amsterdam. In Utrecht startte in 1912 ook een soortgelijke vakschool en de afdeling Rotterdam van de VGON ging in juni 1913 onderzoeken of een dergelijk instituut gesticht kon worden. Het waren wederom particuliere instituten, met een geringe subsidie van de gemeente. De opleidingen werden in de avonduren en op de zaterdagmiddag gegeven. Rond 1912 zien we dus dat er op diverse plaatsen in Nederland in de grote steden vakscholen voor de lichamelijke opvoeding ontstaan, geïnitieerd vanuit de VGON. Echter dit waren nog steeds geen academische opleidingen. Men kon er al naar toe met een mindere vooropleiding en de wens bleef om te komen tot een echte universitaire of academische opleiding voor gymnastiekonderwijzers.

Van bovenvermelde opleidingsinstituten waren er in Nederland rond 1920 ongeveer zeven. Zij waren wel specifiek gericht op het vak gymnastiek, maar van wetenschappelijk onderzoek was aan deze instituten geen sprake. De eis aan de vooropleiding (driejarige hbs)

¹⁷⁷ Zie hiervoor het *Reglement van het ‘Nederlandsch Instituut voor de Lichamelijke Opvoeding’, opgericht door de afdeling Amsterdam van de Vereeniging van Gymnastiekonderwijzers in Nederland* (Amsterdam 1912).

¹⁷⁸ *Reglement van het ‘Nederlandsch Instituut voor de Lichamelijke Opvoeding* (Amsterdam 1912).

stond niet gelijk aan de instroomeis voor het hoger onderwijs. Het hoger onderwijs vroeg om een gymnasiale vooropleiding of een vijfjarige hbs. Vanaf 1917 werd namelijk voor meerdere universitaire studies (bijvoorbeeld wis- en natuurkunde, medicijnen) ook de vijfjarige hbs als vooropleiding geaccepteerd.¹⁷⁹

De aanzet voor een academische opleidingsschool kwam vanuit een heel andere hoek: namelijk van het Nederlands Olympisch Comité (NOC).¹⁸⁰ Het NOC stuurde de minister van Binnenlandse Zaken in april 1917 een uitvoerig rapport waarin het NOC wees op de grote problemen van de lichamelijke opvoeding van de jeugd, en de tekortkomingen in de vooropleiding én de opleiding van de toekomstige leerkrachten in de lichamelijke opvoeding. Daarin drong het comité aan op de stichting van een rijksinstituut voor lichamelijke opvoeding, waar zij ‘de noodige practische geschiktheid en kennis kunnen opdoen, terwijl een behoorlijke algemeene ontwikkeling, zooals die voor het volgen van universitair onderwijs vereischt is, waarborgt dat zij de verschillende lessen met vrucht kunnen dragen.’¹⁸¹ Voor dit rijksinstituut had het NOC een conceptbegroting opgesteld en een memorie van toelichting bijgevoegd voor de oprichting en de instandhouding ervan. Het verzoek was aan de Regering om ‘op de staatsbegroting voor dit doel de benodigde gelden uit te trekken.’¹⁸² Het voorstel was om een opleiding te starten die afgesloten werd met een kandidaatsexamen na drie jaar, waaraan de middelbare lesbevoegdheid zou worden gekoppeld, een doctoraal programma en een promotie tot doctor in de lichamelijke opvoeding na vijf jaren.

Het NOC achtte de bestaande instituten hiervoor onvoldoende geschikt; het rapport werd begeleid door een brief waarin het NOC zijn zorgen kenbaar maakte over de dan bestaande opleidingen van gymleraren en sportleiders. Het NOC schreef in de brief:

Wij wenschen er met nadruk op te wijzen dat, al mogen de thans bestaande instituten de opleiding verbeterd hebben, de door deze instellingen bereikte resultaten nog lang niet die nabij komen, welke wij meenden als eisch te moeten stellen voor de opleiding van leeraren in de lichamelijke opvoeding, die als leiders der jeugd kunnen optreden op de wijze, zooals die hier nader omschreven is en door tijdsomstandigheden

¹⁷⁹ P. TH.F.M. Boekholt en E.P. De Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland, vanaf de middeleeuwen tot aan de huidige tijd* (Assen 1987) 190.

¹⁸⁰ Het NOC werd in 1912 opgericht met als oogmerk aan te sluiten aan de beweging die de Olympische Spelen op de manier zoals die in de Oudheid werd gehouden weer nieuw leven in te blazen. Die beweging is einde negentiende eeuw gestart door Baron Pierre de Coubertin wat resulteerde in 1896 in het houden van de eerste moderne Olympische Spelen. Nederland was vrij laat om zich aan te sluiten bij het Internationaal Olympisch Comité dat in 1894 was opgericht.

¹⁸¹ Geciteerd in H.L.J.F. Deelen en K.H. van Schagen, *Brochure: De Academie voor Lichamelijke Opvoeding* (Amsterdam 1925) 12-15.

¹⁸² Nederlandsche Vereeniging tot inrichting van een wetenschappelijk centrum, *Plannen tot Stichting van de Nederlandsche Vereeniging ‘wetenschappelijk centrum voor lichamelijke opvoeding’* (Amsterdam 1923) 2.

noodzakelijk gemaakt wordt, zoodat met een eventueele subsidiering van genoemde instituten het vraagstuk van een betere vorming der leeraren in de lichamelijke opvoeding eerder in negatieven dan in positieven zin zou worden opgelost.¹⁸³

Zonder dat het NILO en het CILO werden genoemd, is wel duidelijk dat onder andere deze instellingen bedoeld werden. De in 1918 aangetreden nieuwe minister van Onderwijs dr. J.Th. de Visser wilde het advies uit het rapport niet zo maar overnemen en gelastte nader onderzoek.¹⁸⁴ Daarvoor benoemde hij een ‘Algemeen College van Advies voor de Lichamelijke Opvoeding’. Dit college bracht in 1921 advies uit aan de minister. In dit rapport beschreef men in hoofdlijnen hoe de regering zich zou moeten bemoeien met het geheel van de lichamelijke opvoeding. Daarbij onderschreef men de opvattingen van het NOC ten aanzien van een goede vorming van de toekomstige leerkrachten en leiders van de lichamelijke opvoeding. Maar voorstellen daartoe haalden het niet. Van de overheid moest de lichamelijke opvoeding het nog steeds niet hebben.

Vervolgens werd er in 1922 door het NOC een commissie gevormd om te kijken of er bij sportbonden en overige organisaties en instanties op het gebied van de lichamelijke opvoeding een fonds gecreëerd kon worden, waardoor men de regering kon laten zien welke grote waarde men in Nederland inmiddels hechtte aan het stichten van zo’n instituut. De bedoeling was dan om dit fonds aan de regering aan te bieden met het verzoek in de eventueel ontbrekende financiën van overheidswege te voorzien.¹⁸⁵ Er werd aan meer dan tweehonderd verenigingen, bonden, particulieren en instellingen een brochure gestuurd met een verzoek om een donatie, eenmalig of jaarlijks terugkerend. Dit had als resultaat dat aan vaste jaarlijkse bijdragen f480,- werd toegezegd en een bedrag ineens van f220,- werd ontvangen.¹⁸⁶ Van de regering was niets te verwachten en van de sportbonden, instellingen en verenigingen blijktbaar ook niet veel.

In 1922 namen dr. C.P. Gunning, rector van het Amsterdams Lyceum, H.L.F.J. Deelen, directeur van het Nederlands Jeugdleidersinstituut en K.H. van Schagen, gymnastiekonderwijzer aan het Amsterdamsch Lyceum het initiatief tot de oprichting van een

¹⁸³ Een gedeelte van deze brief wordt aangehaald in: Deelen en Van Schagen, *Brochure: De Academie voor Lichamelijke opvoeding* (Amsterdam 1925) 11-12.

¹⁸⁴ Dr. J.Th. de Visser (1857-1932) was theoloog en hervormd predikant. Hij was de eerste minister van het nieuw gecreëerde departement van Onderwijs. Voordien behoorde onderwijs tot het departement van Binnenlandse Zaken. Hij realiseerde met zijn Lageronderwijswet in 1920 de financiële gelijkschakeling én gelijkberechtigting van het bijzonder onderwijs met het openbaar onderwijs.

¹⁸⁵ ‘Nederlandsche Vereeniging tot Inrichting’, *Plannen*, 3.

¹⁸⁶ *Plannen*, 5.

academisch opleidingsinstituut.¹⁸⁷ Dit ‘initiatief’ is opmerkelijk. In Amsterdam bestond immers het NILO en dit werd gesteund door de AGOV en dus door de VGON, door de gemeente Amsterdam en door enkele vooraanstaande burgers. De opleiding leek bovendien professioneel ingericht.¹⁸⁸ Dit initiatief, dat dus niet geëntameerd werd door de VGON, werd niet besproken in de edities van *de Lichamelijke Opvoeding* van die jaren. Een enkele keer staat er iets in het verslag van een vergadering. Bijvoorbeeld in antwoord op een vraag, gesteld door de heer Wieringa naar ‘de oprichting van een wetenschappelijk centrum z.g. de academie te Amsterdam, opleiding van leerlingen met dagstudie’.¹⁸⁹ De voorzitter meldt dan: ‘... dat het Hoofdbestuur in deze buiten alles is gehouden, en dat het particulier initiatief heeft gedaan wat de regeering al veel eerder had behooren te doen. Wij zullen met belangstelling dit proces volgen, maar dit wil hij wel even zeggen, dat als hij een zoon had met eindexamen 5-jarige H.B.S. deze niet nog enige jaren zou willen laten doorstuderen voor een vak dat door de regeering als minderwaardig wordt beschouwd...’¹⁹⁰ Waarvan akte. De VGON was beledigd en wenste zich erbuiten te houden. En blijkbaar onderschreef het Hoofdbestuur het idee dat het vak van gymnastiekleraar maatschappelijk in laag aanzien stond en dat dat wel zo zou blijven.

Dit initiatief werd dus door de VGON als het ware doodgezwegen. Wel stonden in de *Lichamelijke Opvoeding* de (jaar)verslagen van het NILO. Ook is opmerkelijk dat in geen enkel geschrift bij de start van de ALO, noch in de geschriften voor de oprichting, noch in de eerste brochures, maar ook niet in de gedenkboeken na 40, 50 en 75 jaar, ook maar een woord te vinden is over dit NILO.¹⁹¹ Opmerkelijke afwezigheid bij de oprichting van de ALO en de eerste decennia van haar bestaan is dus de AGOV, de Amsterdamse afdeling van de VGON.¹⁹²

Bij de oprichting van de ALO zijn meerdere geschriften geproduceerd. Met betrekking tot de betekenis van de begrippen heb ik een drietal daarvan nader geanalyseerd. Allereerst is dat van de Nederlandsche Vereeniging tot inrichting van een wetenschappelijk centrum, *Plannen tot Stichting van de Nederlandsche Vereeniging ‘wetenschappelijk centrum voor*

¹⁸⁷ In alle gedenkboeken en geschriften wordt gesproken over een driemanschap. Mijn interpretatie is dat de heer Van Schagen steeds de initiator en drijvende kracht is geweest.

¹⁸⁸ Zie hiervoor *de prospectus en het Reglement* van dit instituut uit 1912.

¹⁸⁹ Verslag van de huishoudelijke vergadering met hoofdbestuur op 15 april 1925 te Haarlem, *De Lichamelijke Opvoeding* (1925) 129-132.

¹⁹⁰ Ibidem. 132.

¹⁹¹ Bij het onderzoek ben ik gestuit op in de vergetelheid geraakte informatie over het NILO in het archief van de KVLO in Zeist. Omdat het NILO was gesticht onder auspiciën van de ‘Nederlandsche’ werden de jaarverslagen van dit NILO jaarlijks gepubliceerd in de ‘Lichamelijke Opvoeding’ het communicatieblad van de ‘Nederlandsche’.

¹⁹² Op 14 oktober 2011 hebben de ALO en de AGOV *samen* groots het feit gevierd dat de AGOV 145 en de ALO 85 jaar bestonden. De huidige bestuurders en directie wisten van dit verleden niets, bleek mij toen.

lichamelijke opvoeding' (Amsterdam 1923) waarin de plannen tot oprichting werden ontvouwd. Vervolgens van de eerste rector G.J. Nieuwenhuis, een notitie waarin hij voorstelt het ingezette beleid te wijzigen: *Wijziging in den opzet der Academie voor Lichamelijke Opvoeding* (Amsterdam 1928). En ten slotte het boekje van de secretaris van de Vereniging W. Roest van Limburg, *Doel en werk der Academie voor Lichamelijke Opvoeding te Amsterdam* (Amsterdam 1930). Daarin werd nog eens de nut en de noodzaak van deze Academie uiteengezet. Eerst bespreek ik de wording van het instituut en daarna zal ik enige opmerkingen over de gehanteerde begrippen maken.

Zoals gezegd vonden deze drie mannen de behoefte aan goede vorming en opleiding van gymnastiekleraren en leiders van de lichamelijke opvoeding en sportleiders dermate belangrijk, dat ze dit doel op hun eigen manier wilden bereiken. De gymnastiekleraar Van Schagen schreef dat 'het resultaat van velerlei overleg en een onderzoek naar de opzet en werkwijze van een aantal instituten voor de lichamelijke opvoeding in het buitenland door schrijver dezes, leidde tot de oprichting op 14 juni 1924 van de 'Nederlandsche Vereniging tot Inrichting van een Wetenschappelijk Centrum voor Lichamelijke Opvoeding'.¹⁹³ Door het driemanschap was een plan geschreven dat bestond uit een beschouwing over de noodzaak tot oprichting, de statuten, de reglementen voor de school, het bestuur en het curatorium, de organisatie van de school, de te geven vakken en uren tabellen en de exploitatierekeningen voor de eerste drie jaren.

De academie was bestemd om vakonderwijzers op te leiden, die les zouden gaan geven aan de kweekscholen voor onderwijzers, alsmede voor de gymnastiekleraren aan de middelbare scholen en de sportleiders en jeugdleiders, dus niet voor de gymnastiekonderwijzers in het lager onderwijs. Het een en ander was grondig voorbereid. Voor de oprichting werd een flinke groep personen uitgenodigd om lid van deze vereniging te worden. Onder hen waren onder anderen hoogleraren van de Vrij Universiteit (VU) en van de Gemeentelijke Universiteit (GU, de huidige UvA); verder rijksinspecteurs en gemeentelijke inspecteurs voor de lichamelijke opvoeding, leden van het NOC, notabelen en andere personen die zich met de gezondheid van de jeugd bezighielden, maar ook vertegenwoordigers van de handel en industrie. Een aardig deel van de toenmalige 'Amsterdamse grachtengordel' gaf acte de présence.¹⁹⁴ De organisatie werd fors opgetuigd: de vereniging zou een dagelijks bestuur krijgen bestaande uit zes personen, een algemeen bestuur bestaande uit elf personen

¹⁹³ K.H. van Schagen, S. Kuyper en P.R. Alkema, *40 jaar Academie voor Lichamelijke Opvoeding* (Amsterdam 1965) 13-14. Van Schagen had zich onder andere georiënteerd in België en in Berlijn aan de Hochschule für Leibeserziehung.

¹⁹⁴ Zoals eerder vermeld waren bij de sportbeoefening aan het begin van de eeuw de notabelen en welgestelden ruim vertegenwoordigd. Bij de sportclubs in Amsterdam die in de tweede helft van de negentiende eeuw zijn opgericht waren notabelen en intelligentsia niet alleen de oprichters, maar ook de actieve sportbeoefenaren en leden van deze verenigingen.

en een technische commissie bestaande uit zes personen, allen inspecteurs der lichamelijke opvoeding (met uitzondering van dr. Just Göbel, arts en legendarisch keeper van het nationaal voetbalelftal in het tweede decennium van de twintigste eeuw). De vereniging benoemde uit haar midden een curatorium dat toezicht moest houden op de toekomstige schoolleiding.

Besloten werd om in het najaar van 1925 te starten en aan de leergangen de naam Academie voor Lichamelijke Opvoeding te verbinden. Men had voor Amsterdam gekozen omdat ‘de meeste corporaties op het gebied van de lichamelijke ontwikkeling en -opvoeding daar hun zetel hebben...’ Daarnaast waren ‘...er veel oefenterreinen.... ..en de constellatie op wetenschappelijk gebied... en op sociaalpedagogisch gebied hiervoor pleitten.’¹⁹⁵ De gemeente Amsterdam liep bovendien bij de invoering van het gymnastiekonderwijs in Nederland voorop. Bijvoorbeeld in 1921 stelde Amsterdam als een van de eerste gemeenten in Nederland een gemeentelijke inspecteur voor de *lichamelijke opvoeding* aan voor de begeleiding van dit vakonderwijs.¹⁹⁶

In verband met de gebruikte terminologie van dat moment van de oprichters van de ALO heb ik die *Plannen tot Stichting van de Neerlandse Vereeniging wetenschappelijk centrum voor lichamelijke opvoeding*, geanalyseerd. Het doel van deze vereniging was ‘het vormen van leerkrachten voor en het bevorderen van de kennis omtrent de lichamelijke opvoeding’.¹⁹⁷ Daarvoor wilde zij o.a. eene Hoogeschool oprichten en in stand houden.¹⁹⁸ Voor de interne organisatie van de school had men zoals gezegd grootse plannen. Om te beginnen werd er volledig dagonderwijs gegeven. Tot dan toe werden de opleidingen voor gymnastiekleraar - ook aan het NILO - in de avonduren gegeven. De naam van het instituut zou worden ‘Hoogeschool voor *Lichamelijke Opvoeding*’.

Onder lichamelijke opvoeding verstond men: ‘de doelbewuste methodische en systematische aanwending der verschillende, hiertoe bruikbaar geoordeelde en gebleken vormen van bewegingen en lichaamsoefeningen, ten dienste van het algemeene paedagogische doel, zoowel als tot het specifiek fysiek-paedagogische doel der opvoedkundige bemoeienissen en werkzaamheden’.¹⁹⁹ Deze definitie van lichamelijke opvoeding komt overeen met de *technê gymnastikê* van de Grieken. Eigenlijk is voor de vakwereld het begrip lichamelijke opvoeding dus de opvolger van het in de negentiende eeuw

¹⁹⁵ *Plannen*, 7. Het huidige ‘Olympisch Stadion’ in Amsterdam is gebouwd in 1928 voor de Olympische Spelen van dat jaar. Voordien lag even verder terug van het Stadionplein het zogenaamde ‘oude stadion’. Dit nieuwe Olympisch Stadion is gebouwd door architect Jan Wils. Jan Wils was in 1925 de eerste docent ‘bouw en inrichting van oefengelegenheden’ aan de Academie voor Lichamelijke Opvoeding.

¹⁹⁶ Aldus dr. I. Samkalden (1912-1995), burgemeester van Amsterdam (1967-1977), in het voorwoord van J.H. Kammeyer en D.H. Schmill, *Vijftig jaar Academie voor Lichamelijke Opvoeding* (Amsterdam 1975) 10.

¹⁹⁷ *Plannen*, Hoofdstuk II, Statuten.

¹⁹⁸ Artikel 3 van de statuten.

¹⁹⁹ *Plannen*, 5.

gebruikte begrip gymnastiek. Vervolgens lichtten de schrijvers dit nog toe ‘het is dus een coördinatie van onderscheidene oefenvormen ten opzichte van het doel der opvoeding: de vorming van bruikbare, evenwichtige mensen, arbeidslustig, weerstandkrachtig tegenover culturele invloeden van schadelijken aard, tegen pathologische invloeden en tegenover het te leveren arbeidskwantum’. In tegenstelling tot de dualistische mensopvatting, waarbij de mens bestaat uit een lichaam en een geest die beiden apart geschoold kunnen worden staat de idee van de gehele mens, lichaam en geest tezamen, die de opvoeding in zijn totaliteit wil benaderen. Het doel is dus: de opvoeding van de gehele mens, echter met als aangrijpingspunt het lichaam.

De Hoogeschool zou vier ‘departementen’ krijgen. Het eerste departement was dat van de wijsbegeerte. Daartoe behoorden de vakken wijsbegeerte, pedagogiek, pedologie (studie van het kind met psychische problemen) en psychologie. Voor alle vakken van dit departement zou zowel een protestants-christelijke, een katholieke als een algemeen-neutrale hoogleraar worden benoemd. We leven immers in de hoogtijdagen van de ‘Verzuiling’.²⁰⁰ Het tweede departement was dat van de biologie, anatomie en fysiologie. Het derde departement was dat van de *lichamelijke opvoeding* dat *gymnastiek*, *atletiek*, *sport* en spelen omvatte’.²⁰¹ We zien dus dat sport op het rooster van de Academie wordt gezet. Sport is opgenomen in het curriculum. De vijandige houding van de VGON jegens sport is dus niet overgenomen. De oorzaak hiervoor is dat het NOC bij de oprichting een grote invloed had en eigenlijk vanuit de sportwereld (het NOC) de aanzet is gegeven tot de oprichting van de Academie.

De overkoepelende term van het departement was lichamelijke opvoeding en één van de vakken daarbij was gymnastiek. Hieronder werd de gereguleerde systematische gymnastiek verstaan: vergelijkbaar met het huidige schoolturnen. Het vierde departement was dat van de interne organisatie omvattende het algemeen secretariaat, de hospitia (woonruimte voor studenten), onderhoud gebouwen en terreinen, het plaatsingsbureau en de bibliotheek en een klein museum dat de ‘hoogeschool’ ging opzetten. In verband met de wetenschappelijke ambitie werd van meet af aan veel waarde gehecht aan het inrichten van een bibliotheek en een klein museum.

Alle departementen zouden een hoogleraar-directeur krijgen. De docenten van de eerste drie departementen zouden bestaan uit hoogleraren en lectoren. De leergang zou moeten bestaan uit een driejarige opleiding voor een kandidaatsexamen, waaraan tevens de middelbare bevoegdheid tot lesgeven was verbonden, waarna de mogelijkheid werd

²⁰⁰ Blijkens de jaarverslagen tot ongeveer 1930 is dit consciëntieus gehandhaafd. Steeds waren er drie afzonderlijke docenten pedagogiek; ook al was er maar één katholieke student in een leerjaar, dan kreeg hij of zij apart les.

²⁰¹ *Plannen*, 16.

opengesteld om te promoveren in elk van de eerste drie departementen.²⁰² De hoogleraar-directeur van het eerste departement der wijsbegeerte zou tevens de rector van de academie worden.

Zoals gezegd was de academie een school voor dagonderwijs. De vakken bestonden uit theorie- en praktijkvakken. De theorievakken waren histologie, anatomie, fysiologie, orthopedie, pathologie, sportmassage, hygiëne, bewegingsleer. Vervolgens wijsbegeerte, algemene begrippen der psychologie, pedagogiek, pedologie en de theorie der gymnastiek. Tot de praktijkvakken behoorden *gymnastiek*, openluchtspelen, atletiek, diverse balsporten, boksen, worstelen, schermen, roeien, zwemmen, methodiek en de praktijk van het lesgeven, eerste hulp bij ongelukken, het verrichten van eenvoudige metingen, bouw en inrichting van oefengelegenheden, staatsinrichting, ‘oefeningen voor oog en oor’.²⁰³ Op het lesrooster van het eerste jaar waren meer dan veertig praktijk- en college-uren per week ingeroosterd.

Een significant onderscheid met het NILO was de toelatingseis. Voor de toelating werd een diploma verlangd dat toegang gaf tot de universiteit: ‘ze eischt bij de toelating een eindexamen vijfjarige H.B.S. of Gymnasium, het bezit van de hoofdacte of het eindexamen M.M.S.’²⁰⁴ In de brochure van 1925-1926 stond bovendien ‘voor abiturienten met gymnasium α , de M.M.S. en de hoofdacte kan een aanvullend examen in natuur- of scheikunde worden verlangd’. Belangstellenden die niet de vereiste vooropleiding hadden, kregen de gelegenheid om als ‘toehoorder’ tegen een speciaal tarief toch de lessen bij te wonen.²⁰⁵ Zij konden echter niet het kandidaatsexamen doen. Daarvoor werd strikt de eis van de juiste vooropleiding gehanteerd. Het was de oprichters om twee dingen te doen: wetenschappelijke onderbouwing van de opleiding en gelijkstelling met de leraren van de andere vakken aan het gymnasium en de hbs, waarvoor een universitaire opleiding was vereist.²⁰⁶

Op 3 oktober 1925 vond de opening plaats van het eerste studiejaar. De opleiding startte het eerste leerjaar met vijftien studenten: elf vrouwen en vier mannen. Daarnaast waren er drie vrouwelijke toehoorders en zes mannelijke. Het was dus een klein en select gezelschap studenten dat kon deelnemen aan het onderwijs aan de Academie met een keur aan docenten.

Als rector had men dr. G. J. Nieuwenhuis op het oog, een toentertijd vermaard pedagoog en socioloog. Nieuwenhuis was gedelegeerd lid van de Onderwijsraad in het

²⁰² *Plannen*, 17.

²⁰³ *Plannen*, Hoofdstuk IV, bijlage I.

²⁰⁴ W.J. Roest van Limburg, *Doel en werk der Academie voor Lichamelijk Opvoeding te Amsterdam* (Amsterdam 1930) 15.

²⁰⁵ Als toehoorder kon men de kennis opdoen van de vakken, maar niet deelnemen aan de interne examens voor het kandidaatsdiploma. Wel kon men zich inschrijven voor externe examens waaronder bijvoorbeeld die voor de M.O.-akte lichamelijke oefening, waaraan ook de reguliere studenten van de Academie deelnamen.

²⁰⁶ Inmiddels was ook op het gymnasium in 1920 het vak lichamelijke oefening verplicht gesteld.

voormalig Nederlands-Indië en één van de drie oprichters, dr. Gunning, had hem ontmoet op een van de schepen van de stoomvaartmaatschappij ‘Nederland’. Echter hij vertoefde in Indonesië, had wel zijn welwillendheid kenbaar gemaakt, maar kon in het najaar van 1925 nog niet in Nederland zijn. Tot de terugkomst uit Indonesië van Nieuwenhuis was dr. C.P. Gunning waarnemend rector, daarbij in de dagelijkse leiding ondersteund door de heer K.H. van Schagen in de functie van waarnemend onderdirecteur.²⁰⁷ Toen Nieuwenhuis uit Indonesië in Nederland was gearriveerd, werd de opening op 26 april 1927 in de aula van het Amsterdams Lyceum nog eens officieel herhaald.

De ALO was opgericht en gestart met leraren en studenten, vrijwel volgens de verwachtingen van de oprichters. De faciliteiten waren er. De docenten waren er. De studenten waren er, hoewel het aantal studenten nog iets tegenviel. Daar waar de scholing van de geest aan de universiteit onderverdeeld was in een aantal faculteiten met daarbinnen tientallen disciplines, omvatte de Academie voor Lichamelijke Opvoeding vrijwel het gehele spectrum van wetenschappen die met het lichaam te maken hadden. De oprichters waren ambitieus.

In 1927 had de rector dr. Nieuwenhuis de leiding van het instituut dus daadwerkelijk op zich genomen. Al vrij snel verwachtte de vereniging dat hij zijn eigen stempel ging drukken op het onderwijs. Hiervoor schreef hij een notitie, in tweede versie aangenomen door het bestuur.²⁰⁸ De oprichters hadden een doctoraat gewild in de eerste drie departementen.²⁰⁹ Nieuwenhuis vond dat te veel. Ook de notitie *Wijzigingen in den opzet der Academie voor Lichamelijke Opvoeding* heb ik geanalyseerd op de gebruikte terminologie. Hij stelt daarin dat er in de eerste jaren van het instituut bij de ‘opleiding voor een jong beroep fouten onvermijdbaar zijn.’²¹⁰ En verder ‘wie in de lichamelijke opvoeding alleen zien een middel tot sterking van het lichaam met als bijproduct wat karakterverbetering- die zal het accent van het onderwijs en onderzoek vooral op natuurwetenschappelijk gebied leggen al zal hij om de praktische toepassing in de school wat studie van de paedagogiek en psychologie niet ongewenscht vinden, zijn hoofdaandacht valt op het lichaam- niet op de opvoeding. Maar wie

²⁰⁷ Van Schagen werd korte tijd later benoemd als gemeentelijk inspecteur voor de Lichamelijke Opvoeding in Amsterdam. Nadat hij in het schooljaar 1925-1926 docent was geweest aan de Academie, konden deze twee functies niet verenigd blijven. Hij wordt dan in brochures vermeld als ‘adviseur voor de praktijk der lichamelijke opvoeding’ van de academie. Hij studeert later aan de Sorbonne te Parijs ‘éducation physique’, waar hij in 1933 promoveert op een proefschrift met als titel ‘Le Rôle de l’éducation physique dans le développement de la Personnalité’. Hij bleef steeds aan de Academie verbonden en zal van 1943-1959 de derde rector worden.

²⁰⁸ G.J. Nieuwenhuis, *Wijzigingen in den opzet der Academie voor Lichamelijke Opvoeding* (Amsterdam 1928).

²⁰⁹ *Plannen*, 17.

²¹⁰ Nieuwenhuis, *Wijzigingen* 1

door middel van het lichaam de ziel wil sterken voor dien zijn heel andere problemen het belangrijkste'.²¹¹

Naast allerlei praktische aanpassingen en verbeteringen (afschaffen van de functies van directeuren van de departementen, en van enkele vakken zoals handenarbeid, kunstgeschiedenis en orthopaedie en het opnemen van de vakken sociologie was de belangrijkste conclusie dat bij de Academie voor Lichamelijk Opvoeding niet de biologische en praktische kant, maar de pedagogische benadering de meeste prioriteit moest krijgen. Bovendien moest de opleiding zes jaren gaan omvatten, een driejarige onderbouw opleiding tot de MO-akte *lichamelijke oefening* (de wettelijke term) en een driejarige bovenbouw een doctorale fase eindigend in een doctoraat, waarvan de specifieke richting en inrichting nog moest worden bepaald.²¹² Het bestuur aanvaardde zijn zienswijze zodat van toen af de koers van de Academie bepaald was. De latere rector Van Schagen, beklemtoonde dit later nog eens expliciet 'het is de groote verdienste van dr. G.J. Nieuwenhuis het paedagogisch element in de studie en de opvatting van de lichamelijke opvoeding tegenover een te sterk medisch en technisch karakter te hebben versterkt'.²¹³ Die nadruk op de pedagogiek heeft de Academie altijd behouden.

Vanaf 1932, na de plotselinge dood van Nieuwenhuis, werd Dr. K. Gaulhofer rector van de Academie. Gaulhofer, een internationaal pedagoog uit Oostenrijk. Hij was de grondlegger van de 'Oostenrijkse school' een pedagogische stroming die hij samen met de bioloog-pedagoog dr. Margaret Streichter had ontwikkeld. Deze Oostenrijkse school die uitging van een 'natuurlijk bewegen' alsmede de zienswijze van de pedagoog M.J. Langendijk en de existentiële fenomenologie van F.J.J. Buytendijk zijn bepalend geweest voor de 'school' waarin generaties leraren lichamelijke opvoeding aan deze ALO zijn opgeleid.²¹⁴

De wetenschappelijke ambitie was in 1930 nog niet volledig gerealiseerd. Noch de doctorale opleiding, noch de doctoraatsfase was gestart, hoewel de eerste studenten voor het kandidaatsexamen in 1928 geslaagd waren. Eerst moest de discussie worden afgerond welke richting deze zogenaamde 'bovenbouw' uit zou moeten gaan en hoe die opleiding er precies uit zou moeten zien. Bovendien was de bevoegdheid van het doctoraat in de voorafgaande decennia nationaal volop onderwerp van discussie geweest en werd het maar heel selectief toegewezen. Tot 1876 hadden alleen de universiteiten van Groningen, Leiden en Utrecht dit recht. Promoveren mochten bovendien heel lang alleen leerlingen met een gymnasiale

²¹¹ Ibidem, 3.

²¹² Ibidem, 18.

²¹³ K.H. Van Schagen, *De gymnastiekleraar*, in *Korpershoek, Na 75 jaar*, 203-207, aldaar 205.

²¹⁴ F.J.J. Buytendijk (1887-1974) medicus en psycholoog was naast veel ander activiteiten ook van meet af betrokken bij de ALO. Hij behoorde tot de eerste docenten en was ruim 25 jaar conrector van de ALO.

voorbereiding.²¹⁵ Pas in 1876 kreeg het 'Athenaeum Illustre' in Amsterdam het recht om studenten te laten promoveren en mocht het zich vervolgens universiteit noemen. De Vrije Universiteit kreeg dit vanaf 1901 en de Katholieke Universiteit in Nijmegen vanaf 1923.²¹⁶ In het toekennen van de bevoegdheid van het doctoraat zat wel enige beweging, maar het was niet zo gemakkelijk te verkrijgen. Deze ambitie bleef en de opleiding voor de 'bovenbouw' zou in 1932 starten, maar dat valt buiten de aandacht van dit onderzoek.

In 1930 verscheen een boekje van Roest van Limburg, waarin hij nog eens uiteenzet wat de toegevoegde waarde van de ALO was en zou moeten zijn.²¹⁷ Hij behandelt daarin – na een uitgebreide analyse van de maatschappelijke ontwikkeling in die tijd - het verschijnsel sport en verklaart de grote omvang en aantrekkingskracht hiervan. Maar hij stelt 'de sport, die als een moderne rattenjager de jeugd van de hele wereld met zich gaat voeren, kan alleen een zegen worden als ze doelbewust geleid wordt vanaf de eerste jaren, als ze lichamelijke opvoeding wordt.'²¹⁸ En vervolgens 'een intensief opvoedend onderwijs, dat aan ons volk de geestelijke en lichamelijke vitaliteit geeft, die het thans zo dringend nodig heeft, is alleen mogelijk als de lichamelijke opvoeding het materiele beginpunt vormt als we van binnen naar buiten en van buiten naar binnen werken'. Daarmee duidde hij op de relatie van lichamelijke opvoeding en sport. Volgens hem moest de lichamelijke opvoeding dan de dubbele taak vervullen door 'de weg te bereiden voor een intensief opvoedstelsel én de sportbeweging te kanaliseren in geestelijke banen'.

De hoogopgeleide gymnastiekleraar kan als dé pedagoog bij uitnemendheid zodoende zijn opvattingen over sport bij de leerlingen ingang doen vinden'.²¹⁹ De sport was, zoals we zagen op het rooster van vakken gezet. De sport had volgens Roest van Limburg echter als gevaar 'verruwing, verdomming, excessen op sexueel gebied, geknoei met geld'. En die mening werd door de hele vakwereld met hem gedeeld.²²⁰ En de lichamelijke opvoeding heeft volgens hem als taak 'de sport te vergeestelijken door haar te leiden in de banen van de lichamelijke opvoeding'.²²¹ Hiermee werd de sport dus - theoretisch onderbouwd - 'ingekapseld' in de lichamelijke opvoeding. En daartoe moest ook de leraar lichamelijke opvoeding worden opgeleid. De woorden van Roest van Limburg geven ook uiting aan een -

²¹⁵ Boekholt en De Booy, *Geschiedenis*, 196-197.

²¹⁶ *Ibidem*, 197.

²¹⁷ Roest van Limburg, *Doel en werk*. Roest van Limburg was secretaris van de Vereniging die de Acadmie had opgericht en beheerde.

²¹⁸ Roest van Limburg, *Doel en werk*, 9.

²¹⁹ *Ibidem*, 13

²²⁰ Hiervan zijn legio voorbeelden. Ik noem slechts een enkel artikel: J. Bijlsma 'Lezing over lichamelijke opvoeding, verschil tussen lichamelijke opvoeding en sport', *De lichamelijke Opvoeding* (1925) 226-237. Jaar in jaar uit staan hierover van de start tot ongeveer 1960 kritische artikelen over sport artikelen over in het vakblad.

²²¹ *Ibidem*, 9.

volgens sommigen kenmerkende - moraliserende ondertoon in de Nederlandse samenleving. De argumenten die men aanvoerde om de sport - en vooral de professionele sportbeoefening te verguizen, namelijk de nadelige uitwerking op het karakter en de sociale attitude hielden in Nederland heel lang stand.²²²

Inmiddels werd in 1926 bij weer een statutenwijziging de VGON omgedoopt tot 'Vereeniging van Leeraren en Onderwijzers in de Lichamelijke Opvoeding in Nederland'.²²³ Met als doel 'bevordering van de lichamelijke opvoeding van het volk in het algemeen, de bevordering van de lichamelijke opvoeding in school in het bijzonder en het behartigen van de belangen harer leden'.²²⁴ Deze vereniging was aangegroeid tot 500 leden en wordt steeds meer een factor van betekenis.²²⁵ Vanaf 1926 is dus zowel in de naam van de vereniging als in de formulering van de doelstelling het begrip gymnastiek verdwenen en vervangen door het begrip lichamelijke opvoeding.

Rond 1930 heeft in de vakwereld het begrip lichamelijk opvoeding het begrip gymnastiek officieel verdrongen. En het begrip lichamelijke opvoeding heeft in 1930 eigenlijk dezelfde inhoud als het begrip gymnastiek aan het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw: het totaal aan lichaamsoefeningen met een pedagogisch of vormend doel. Waar aanvankelijk iets meer nadruk lag op het anatomisch-fysiologische aspect, wordt nu echt het pedagogische aspect benadrukt. Het opleidingsinstituut dat in 1925 van start is gegaan heet dan ook Academie voor Lichamelijke Opvoeding.

De officiële benaming volgens de wet van het vak is echter sinds 1920 *lichamelijke oefening*. De wetgever wil blijkbaar niet de naam lichamelijke opvoeding aan het vak geven. En zo werd het vak genoemd in de wetten voor het lager en het middelbaar onderwijs en zo heette het vak ook volgens de lesroosters. Zo werden de leraren aan de ALO dus opgeleid voor de akte M.O. lichamelijke oefening. Vanwege de extra aandacht voor de pedagogiek mocht de 'p' daaraan worden toegevoegd en was de volledige benaming : leraar lichamelijk oefening mo-p. Bevoegd voor het geven van gymnastiekonderwijs voor het gehele eerstegraadsgebied. Echter daar waar het alledaags taalgebruik en het taalgebruik van de vakwereld en de wetgever elkaar raken, blijven sommige termen onverminderd gehanteerd.

²²² Onze nationale sport schaatsen is bijvoorbeeld tot 1995 amateuristisch gebleven. Toen Ard Schenk, Kees Verkerk en Jan Bols in 1972, na de succesvolle Olympische Spelen in Saporro (Ard Schenk won drie gouden medailles) een commercieel avontuur begonnen, werden ze door de Nederlandse schaatsbond (KNSB) uitgesloten van deelname aan alle kampioenschappen. Dit betekende een einde van hun carrière. Pas in 1995 werd Rintje Ritsma de eerste die deze sport professioneel ging beoefenen en na hem volgden velen.

²²³ Statuten, *De Lichamelijke opvoeding*, 1 (1926) 8-21, aldaar 8.

²²⁴ *Ibidem*, 8.

²²⁵ *Korpershoek, Na 75 jaar*, 55.

De leraar lichamelijke opvoeding blijft in de volksmond de ‘gymnastiekleraar’; en die benaming zal de vakwereld ook nog lang regelmatig blijven gebruiken.

Hier volgt een voorbeeld. In 1928 werd in Amsterdam in het kader van de Olympische Spelen een internationaal congres gehouden op het gebied van de lichamelijke opvoeding en de sport. F.J.J. Buytendijk is de voorzitter van dit congres. In zijn rede voor het congres zegt hij onder meer het volgende: ‘...een hoogeschool, niet voor de lichaamsoefeningen, maar voor de lichamelijke opvoeding is noodzakelijk. Daar zullen de filosoof, de pedagoog, de socioloog, de anatoom en de fysioloog samenwerken met als enig doel de opvoeding van de jonge mens...’ En even verder ...’de *gymnastiekleraar* zal niet alleen de eerst aangewezen onderzoeker op het gebied van de *lichamelijke opvoeding* zijn, hij zal ook de eerste pedagoog op de middelbare school zijn, de aangewezen leider van de jeugd tijdens de crisis van de puberteit’.²²⁶ De term gymnastiekleraar was dus ingeburgerd en bleef - dus ook door Buytendijk- gewoon gebruikt.

Ook de overheid was niet consequent in de gehanteerde terminologie: in 1913 werden door de overheid rijksinspecteurs *lichamelijke opvoeding* benoemd en in 1921 werd in Amsterdam de gemeentelijke inspectie *lichamelijke opvoeding* ingericht (de GILO). Ook heette tot 1963 een van de afdelingen van het ministerie van Onderwijs ‘Lichamelijke Opvoeding en Sport’.²²⁷ Het begrip gymnastiek komt nog terug als een van de vakken op de ALO waaronder dan het huidige turnen wordt verstaan. Ook werd de leraar in de vakbladen nog steeds gymnastiekleraar of gymnastiekonderwijzer genoemd. Slechts heel geleidelijk gaat ook hier het begrip leraar lichamelijke opvoeding deze term vervangen.

Sport, waar de vakwereld aanvankelijk zo vijandig tegenover stond, werd vanaf 1925 als het ware ingekapseld in de lichamelijke opvoeding. Daarbij werden de gevaren van sportbeoefening gestipuleerd, maar mits goed begeleid kon het ook positief uitwerken. Op de Academie werden ook de moderne sporten onderwezen. Echter dit werd strikt vanuit een pedagogisch perspectief benaderd, want het fundamentele gedachtengoed was dat de leraren werden opgeleid als pedagoog die de gehele mens trachtten op te voeden, met als aangrijpingspunt het lichaam. Echter niet alle sporten vonden genade in de ogen van de Academie. Voetbal is tot 1980 nooit op het lesrooster verschenen. Zo was men op de Academie voor Lichamelijke Opvoeding ook allergisch voor het begrip ‘sportacademie’ die het publiek gemakshalve wel eens daaraan gaf. Befaamd is de anekdote dat de toenmalige rector dr. S. Kuyper (1959-1983) post gericht aan ‘de directeur van de sportacademie’

²²⁶ Geciteerd door Kramer en Lommen, *Geschiedenis*, 76.

²²⁷ Rijdsdorp, *Lichamelijke opvoeding en sport*, 12-13.

ongeopend in de prullenbak gooide; hij was immers rector van de Academie voor Lichamelijke Opvoeding, vergelijkbaar met de ‘Hochschule zur Leibeserziehung’ in Duitsland waar men zich graag aan spiegelde.

De vakwereld sprak dus rond 1930 over lichamelijke opvoeding en had het woord gymnastiek- op papier - in de tenaamstelling van de vereniging en in de statuten achter zich gelaten. In de dagelijkse praktijk en een in aantal samenstellingen – bijvoorbeeld in de termen gymzaal, gymleraar, gymles en gymjuf – werd het begrip gymnastiek nog steeds gebruikt. De overheid sprak van lichamelijke oefening. De leerlingen (en hun ouders) van lagere en middelbare scholen spraken van gymnastiek, als zij hun lessen lichaamsoefeningen ontvingen, onverschillig welke vormen van lichaamsoefeningen (inclusief, spel, zwemmen etc.) er gegeven werd.

6. Het actuele woordgebruik

Het vorige hoofdstuk eindigde met de constatering dat rond 1930 de vakwereld het begrip lichamelijke opvoeding had omarmd, maar het woord gymnastiek niet helemaal los wilde laten. In een aantal samenstellingen - gymzaal, gymleraar, gymles etc. - bleef het wel gebruikt. De overheid sprak van lichamelijke oefening. De kinderen spraken – ongehinderd door ontwikkelingen in de vakvereniging of overheid - over ‘gym’. Inmiddels zijn we tachtig jaar verder: hoe zijn die begrippen geëvalueerd?

In die tachtig jaar zijn er uiteraard de nodige bewegingen en discussies geweest. Ik volsta er mee er enkele kort te beschrijven. De keuze daarvoor is bepaald door de invloed die van ze uitgeoefend hebben op de gebruikte terminologie. Op de eerste plaats noem ik de naam van Klaas Rijdsdorp (1911-1990).²²⁸ Na zijn opleiding aan de Amsterdamse ALO ging hij naar de universiteit van Leuven om af te studeren en in 1956 promoveerde hij tot doctor in de Lichamelijke Opvoeding op een proefschrift met als titel *Sport als jong-menselijke activiteit*. Hij was van 1960 tot 1969 rector van de Haagse Academie voor Lichamelijke Opvoeding en hij doceerde de vakken pedagogiek, psychologie en speciale theorie van de lichamelijke opvoeding. Op 27 oktober 1969 aanvaardde Klaas Rijdsdorp in Utrecht zijn ambt van bijzonder hoogleraar in de Wetenschap van de Lichamelijke Opvoeding en de Sport. Daarmee werd tevens de eerste stap gezet in de richting van een lang gekoesterde wens om tot een nauwere

²²⁸ Voor de informatie over Rijdsdorp en Gordijn heb ik de gegevens gecompileerd uit de bespreking van hen door Kramer en Lommen, *Geschiedenis*, op diverse plaatsen in het boek met name 129-138, die deze personen en hun invloed uitgebreid beschrijven alsmede gegevens van de Website www.canon LO/biografieën en /vensters.

band tussen universiteit en de Studie van de Lichamelijke Opvoeding en de Sport te komen. Hij introduceerde daar het begrip *gymnologie*. Daarmee duidde Rijsdorp op ‘de wetenschap die zich bezighoudt met de motorische actie in het kader van opvoeding en vorming’. Voor de bestudering daarvan werd het ‘Gymnologisch instituut’ opgericht. Binnen het *gymnologisch* aandachtsveld vielen vijf sectoren, namelijk de lichamelijke opvoeding, de sport, de bewegingsrecreatie, de lichamelijke vorming binnen maatschappelijke groeperingen en instituten alsmede de ‘orthogymnologische’ en therapeutische sector.

Rijsdorp definieerde lichamelijke opvoeding als: ‘pedagogische omgang in het veld van de *beweging* en de lichaamservaring’ Lichamelijke opvoeding werd door Rijsdorp ruimer opgevat dan alleen een gebeuren binnen het onderwijs. Wanneer hij de sector lichamelijke opvoeding binnen het gymnologisch aandachtsveld nader omschrijft meent hij: ‘lichamelijke opvoeding beperkt zich niet tot de school, maar theorievorming en onderzoek op dit gebied vinden wel grotendeels op het terrein van het onderwijs plaats’. Rijsdorps tijdgenoot C. Gordijn koos, zoals ik hierna bespreek, bewust voor het begrip ‘*bewegingsonderwijs*’. Rijsdorp meende dat in deze term de pedagogische intentie van de leraar te weinig tot uitdrukking komt. Het begrip *gymnologie* dat hij introduceerde heeft enkele decennia opgeld gedaan, maar is inmiddels verouderd en wordt nergens meer gebruikt.

Een tweede invloedrijke denker en tijdgenoot van Rijsdorp was Carl Christian Friedrich Gordijn (1909-1998). Hij was vanaf de start in 1947 tot 1969 rector van de Christelijke Academie voor Lichamelijke Opvoeding (CALO) te Arnhem. Het was hem om twee dingen te doen. In de eerste plaats ging het om de acceptatie van lichaamsoefeningen en van spel en sport bij het protestants-christelijke volksdeel. Veel vooroordelen en weerstanden moesten daarvoor worden overwonnen. In de tweede plaats kwam hij vanuit zijn studies tot een afwijzing van het lichaam-ziel dualisme. Dit bracht hem tot de conclusie dat in de schoolgymnastiek geen *lichamen* geoefend worden of opgevoed, maar dat de kern van het vak kan worden getypeerd als onderwijs in het bewegen. Vanuit de CALO ontwikkelde Gordijn zich als de luis in de pels van het ‘establishment’ van de lichamelijke opvoeding. Hij introduceerde het begrip *bewegingsonderwijs* waarmee hij de termen *lichaamsoefeningen* en *lichamelijke opvoeding* afwees als de aanduiding voor het schoolvak. In zijn proefschrift *Bewegingsonderwijs in het Onderwijs- en Opvoedingstotaal* (1958) nam hij daarbij op duidelijke wijze afscheid van de opvattingen van de toentertijd breed gedragen Oostenrijkse School. Daarmee werd hij de aanvoerder van een kleine groep, die zich verzette tegen opvattingen die binnen de vakvereniging en de andere academies de overhand hadden. Heel lang leek die strijd kansloos. De gevestigde orde zag in Gordijn een provocateur, een betweter

en een dwarsligger. Men achtte zijn ideeën maatschappelijk naïef en het had methodisch te weinig handen en voeten om echt tot verandering in de praktijk van de lichamelijke opvoeding te leiden. Gordijn onderschreef dat aanvankelijk ook wel. Hij zag zijn theorie van het bewegingsonderwijs als een voorlopig resultaat en als ‘onaf’.²²⁹

In 1963 werd hij benoemd tot buitengewoon lector in de leer van het menselijk zich bewegen aan de Subfaculteit Opvoedkunde van de Vrije Universiteit te Amsterdam. In 1969 werd hij benoemd tot gewoon hoogleraar in hetzelfde vakgebied. Gordijn legde daar vervolgens de fundamenten voor de Interfaculteit Lichamelijke Opvoeding, die in 1971 werd opgericht. Tot aan zijn emeritaat in 1974 stimuleerde hij zijn medewerkers in de vakgroep Bewegingsagogiek, binnen de nieuw opgerichte Interfaculteit Lichamelijke Opvoeding en gaf hen ruimte om te werken aan een kritische en constructieve didactiek van het bewegingsonderwijs. Op de CALO, waarmee hij ook contact had gehouden kristalliseerden de methodisch vernieuwende inzichten van de ‘Arnhemse School’ zich uit. Inzichten die steeds meer ingang vonden in de praktijk van de Nederlandse lichamelijke opvoeding; ook buiten de kring van aan de CALO opgeleiden. Vanuit de didactieksectie van de vakgroep Bewegingsagogiek verscheen in de jaren zeventig en tachtig van de twintigste eeuw een reeks publicaties die het ‘kritisch-constructieve bewegingsonderwijsconcept’ verbreidden. Ook de brede maatschappelijke beweging in de jaren zestig en zeventig waarbij de jeugd zich afzette tegen alle vormen van gezag, waaronder ook het ouderlijke gezag en dat van onderwijzers en de school, leidde tot een minder dominante positie van het ‘pedagogische’ ook in de lichamelijke opvoeding. De term opvoeding raakte licht besmet en trad een zekere verzakelijking een technocratisering op van de te onderzoeken onderwerpen. Bovendien kwamen afgestudeerden van de interfaculteit op invloedrijke posities. Concluderend: hoewel Gordijn zelf op directe wijze niet innoverend was voor de onderwijspraktijk, is hij dat via zijn leerlingen zeker wel geweest.

In 2011 is door de vakwereld een werkgroep leerplanontwikkeling opgericht van uit van de Stichting Leerplanontwikkeling, de KVLO en de gezamenlijke ALO's. Deze werkgroep ziet anno 2011 het als haar voornaamste taak ziet 'kinderen vanuit een pedagogische invalshoek beter bekwaam te maken voor blijvende, perspectiefrijke, zelfstandige en verantwoorde deelname aan de bewegingscultuur'.²³⁰ Het gaat er uiteindelijk om dat jongeren blijvend betrokken raken bij sport en bewegen Vandaag de dag is het begrip

²²⁹ Canon.lo/Vensters/Gordijn.

²³⁰ H. Brouwer (ed). *Rapport van 'Werkgroep Toekomstvisie LO* (Zeist 2011).

bewegingsonderwijs algemeen aanvaard als vakaanduiding en zijn veel didactische en methodische noties die, althans ten dele, hun oorsprong bij Gordijn vonden wijd verbreid.

Dan nog enkele opmerkingen over de relatie tussen lichamelijke opvoeding en wetenschap. In 1960 erkende de overheid de behoefte aan een universitaire studie lichamelijke opvoeding en sport. Minister mr. J. Cals benoemde de commissie Universitaire studie lichamelijke vorming. Het positieve advies van de commissie was voor de vakwereld aanleiding om in 1967 de Stichting voor de Wetenschap van de Lichamelijke Opvoeding en de Sport op te richten.²³¹ In deze stichting werkte de Nederlandse Sport Federatie samen met de twee vakorganisaties KNVLOLO en St. Thomas van Aquino.²³² Het doel van de stichting was om zo snel mogelijk te komen tot het aanstellen van een bijzonder hoogleraar. De Rijksuniversiteit Utrecht reageerde positief op de vraag naar medewerking bij het oprichten van een bijzondere leerstoel. Op 12 maart 1969 ging het College van Curatoren van de Rijksuniversiteit Utrecht akkoord met de oprichting van een bijzondere leerstoel bij de faculteit Sociale Wetenschappen en met de benoeming van dr. K. Rijsdorp als eerste bijzonder hoogleraar in dit nieuwe vakgebied. Voor Rijsdorp moest er tussen de wetenschap en het praktijkveld een nauwe band bestaan. Hiertoe werd toen zoals we zagen het Gymnologisch Instituut opgericht. Inmiddels is in 2008 deze leerstoel in Utrecht opgeheven.

Nadat hij vier jaar lector was werd Gordijn in 1969 benoemd tot gewoon hoogleraar in de leer van het menselijk zich bewegen aan de Subfaculteit Opvoedkunde van de Vrije Universiteit. Hij stond aan de basis van de oprichting van de Interfaculteit Lichamelijke Opvoeding (IFLO) in 1971. De IFLO ontwikkelde zich voorspoedig, met een breed opleidingsprogramma. De sectie didactiek van het bewegingsonderwijs van de vakgroep Bewegingsagogiek leverde tal van afgestudeerden af die onderwijs- en beleidsfuncties gingen bekleden in de lichamelijke opvoeding en de sport. Na een reorganisatie in 1987 (de Interfaculteit Lichamelijke Opvoeding werd Faculteit der *Bewegingswetenschappen*) kwam het accent te liggen op bewegen, gezondheid en sport. Uit de publicatie *Sportonderzoek in beeld* blijkt dat in Nederland inmiddels 34 hoogleraren zijn, waarvan zeven bijzondere, met een verantwoordelijkheid voor sportonderzoek. Bij elf hoogleraren werd sport genoemd in hun taakomschrijving.²³³

²³¹ Canon.LO/Vensters/IFLO.

²³² In 2006 werd besloten de Stichting voor de Wetenschap van de Lichamelijke Opvoeding en de Sport op te heffen en een nieuwe stichting op te richten waarin alle bijzondere leerstoelen werden ondergebracht: de Stichting Bevordering Sociaal Wetenschappelijk Sportonderzoek. In 2010 werd deze stichting opgeheven en werden de bijzondere leerstoelen ondergebracht bij het in 2002 gestarte W.H.J. Mulier Instituut, centrum voor sociaalwetenschappelijk sportonderzoek.. Thomas van Aquino was de katholieke afsplitsing van de KNVLOLO..

²³³ K. Breedveld, E. Boers, M. Jong en J. Steenbergen, *Sportonderzoek in beeld* (Den Bosch 2010).

En hoe is dan de huidige stand met betrekking tot de gehanteerde begrippen in de vakwereld? Sinds de statutenwijziging van 1927 is binnen de vakvereniging het nodige veranderd. De vereniging was bij het honderdjarig bestaan in 1962 ‘koninklijk’ geworden, sinds 1962 was de naam ‘Koninklijke Nederlandse Vereniging van Leraren en Onderwijzers in de Lichamelijke opvoeding’. (KNVLOLO). Dat is wel een hele mondvol en deze naam is enige tijd later gewijzigd in KVLO: ‘Koninklijke Vereniging van leraren Lichamelijke Opvoeding’. Het begrip ‘onderwijzer’ was verouderd. Het begrip leraar volstond voortaan.

Sinds de laatste statutenwijziging heet de vereniging KVLO en dat is de afkorting van ‘Koninklijke vereniging voor de lichamelijke opvoeding’.²³⁴ Maar als je op de website inlogt staat er nu (juni 2013) op de eerste pagina nog het oude logo van de KVLO met als ondertitel ‘koninklijke vereniging van leraren lichamelijke opvoeding’.²³⁵ Blijkbaar is de jongste verandering in de vereniging nog niet overal doorgedrongen. Uit de nieuwe naam blijkt ook dat de focus op het onderwijs is verdwenen. Het is nu een vereniging voor *lichamelijke opvoeding*. De ‘leraren’ zijn uit de titel verdwenen. De scope is breder geworden. Op de jaarvergadering van 2011 is besloten tot een koerswijziging. Voortaan richt de KVLO zich naast de leraar lichamelijke opvoeding (hbo-Academie Lichamelijke Opvoeding) ook op de vakspecialist in het primair onderwijs (Pabo-leergang bewegingsonderwijs) en de professionals rondom de school, zoals de combinatiefunctiefunctionaris en de buurtsportcoach (hbo-Sport Gezondheid en Management; hbo-Sport en Bewegingseducatie en mbo-Sport en Bewegen niveau 4). Studenten van deze opleidingen kunnen nu ook lid worden van de KVLO.²³⁶

En dat blijkt ook uit het doel van de vereniging:

Het doel van de vereniging volgens artikel 3 van de statuten luidt als volgt:

- a) *Het bevorderen van de lichamelijke opvoeding in het algemeen en in het bijzonder binnen het onderwijs.*
- b) *Het behartigen van de belangen der leden in het bijzonder op onderwijskundig en rechtspositioneel gebied.*
- c) *He behartigen van alle belangen de lichamelijke opvoeding betreffende.*

Het gaat de KVLO nog steeds om het bevorderen van de lichamelijke opvoeding met speciale nadruk op het onderwijs, maar blijkbaar ook de lichamelijke opvoeding *buiten* het

²³⁴ Statuten KVLO dd. 21 juni 2012.

²³⁵ Zie hiervoor de site www.kvlo.info

²³⁶ Verslag algemene ledenvergadering 2011, zie hiervoor website www.kvlo.info

onderwijs. In dit opzicht zijn we weer terug in 1850 waar de gymnastiek zowel in als buiten het onderwijs werd gepropageerd. En richt men zich nu ook op functionarissen in de sport en vrijetijdsbesteding recreatie.

Als we op de site kijken wat deze vereniging doet dan staat er: ‘de KVLO is een vakvereniging (inhoudelijk) en vakorganisatie (belangenbehartiging) met ruim negenduizend leden: leraren lichamelijke opvoeding. 85 % van alle docenten *bewegingsonderwijs* zijn lid van de KVLO’. En daar wordt dus het begrip bewegingsonderwijs gebruikt, die al enkele decennia opgeld doet. En even verder: ‘de KVLO is in 150 jaar gegroeid van vakvereniging naar kennisplatform en het zijn van de autoriteit op het gebied van bewegen voor kinderen en onderwijs’. De begrippen bewegen en bewegingsonderwijs en sport worden dus nu regelmatig gebruikt *naast* het begrip lichamelijke opvoeding, waarvan men in de officiële stukken (naam en doelstelling volgens de statuten) nog geen afscheid heeft genomen. ‘L’histoire se repète’...

Twee recente artikelen in de Lichamelijk Opvoeding van februari 2013 illustreren dat deze begrippen momenteel door elkaar worden gebruikt.²³⁷ In beide artikelen wordt een profiel geschetst en bekwaamheidseisen geformuleerd van een zelfde functionaris die in de twee artikelen twee verschillende benamingen krijgen: leraar bewegen & sport én leraar lichamelijke opvoeding. Het verschil frappeert des te meer omdat de artikelen pal na elkaar in het blad zijn gepubliceerd. Elsinga en Van der Honing kiezen daarbij voor het ingeburgerde begrip leraar lichamelijke opvoeding. Bax neemt stelling met de naamgeving leraar bewegen & sport met als onderbouwing:

... ‘in dit artikel wordt bewegen & sport (b&s) als overkoepelend begrip gebruikt voor het verplichte schoolvak. Het is de naamgeving voor het verplichte leergebied in de vernieuwde onderbouw van het voortgezet onderwijs. Hiervoor is gekozen omdat dit begrip goed aansluit bij de ruimere taakstelling van de leraar die verantwoording neemt voor bewegen en sporten in en rondom school...’²³⁸

De vakwereld is dus wederom niet eenduidig in zijn benamingen. Maar hoe is de naamgeving dan volgens de huidige wet? In de wet op het primair onderwijs luidt de huidige wettekst:

Artikel 9. Inhoud onderwijs

1. Het onderwijs omvat, waar mogelijk in samenhang:

²³⁷ Het eerste artikel is van René Elzinga en Dennis van der Honing, ‘Hypothetische excellente docent lichamelijke opvoeding gezocht’, *Lichamelijke Opvoeding 2* (2013)10-13 en het tweede van Hilde Bax, ‘Onderweg van student naar excellente leraar bewegen & sport’, *Lichamelijke Opvoeding 2*, (2013) 6-9.

²³⁸ Hilde Bax, ‘Onderweg van student naar excellente leraar bewegen & sport’, 9.

*a. zintuiglijke en lichamelijke oefening.*²³⁹

De officiële naam van het vak in het primair onderwijs luidt dus nog steeds lichamelijke oefening, echter het is aangevuld met *zintuiglijke oefening*. Hiermee wordt ook aangeduid dat bijvoorbeeld ook aan stemgebruik het kijken en het luisteren de nodige aandacht besteed moet worden. Het vak is dus in het primair onderwijs breder geworden.

In het voortgezet onderwijs wordt het vak *lichamelijke opvoeding* genoemd. De vakaanduiding luidt volgens artikel 6d.: *Onderwijs in lichamelijke opvoeding: Onderwijs in lichamelijke opvoeding, bestaande uit praktische bewegingsactiviteiten, wordt gespreid verzorgd over alle leerjaren van het voortgezet onderwijs. Dit onderwijs vindt plaats gespreid over de schoolweken, en in zodanige substantiële omvang en schooltijd dat wordt voldaan aan de eisen op het gebied van kwaliteit, intensiteit en variëteit van de bewegingsactiviteiten neergelegd in kerndoelen en examenprogramma's.*²⁴⁰

Waar in de eerste wet voor het middelbaar onderwijs in 1863 werd gesproken over *gymnastiek* en vanaf 1920 over *lichamelijke oefening* spreekt de wetgever dus nu in het voortgezet onderwijs over *lichamelijke opvoeding* dat moet bestaan uit *praktische bewegingsactiviteiten*. Opvallend is het huidige verschil in benaming met het basisonderwijs, waar gesproken wordt over *zintuiglijke en lichamelijke oefening*. Ook de wetgever is niet eenduidig in de vakaanduiding.

En hoe is de situatie nu op de ALO? Na de Mammoetwet wordt de ALO, de 'Hoogeschool voor Lichamelijke opvoeding' gerekend tot het *hogere beroepsonderwijs*. De tweedeling in het hoger onderwijs tussen hoger beroepsonderwijs en universitair onderwijs gaat zich daarna steeds meer manifesteren als een kwaliteitsverschil. Met de Mammoetwet is de havo als nieuwe schoolsoort ingevoerd. Daar waar voorheen alleen hbs en gymnasium toelating gaven tot het hoger onderwijs, werd nu de havo expliciet benoemd als opleiding die toegang ging geven tot het hoger *beroepsonderwijs*. De instroom in het hoger beroepsonderwijs vanuit het vwo daalde na 1968 voortdurend via 20% in 1995 tot 9% in 2008.²⁴¹ In het hoger onderwijs ontwikkelde zich ook steeds scherper een tweedeling tussen hoger beroepsonderwijs en wetenschappelijk onderwijs, wat meer en meer gepercipieerd werd als een verschil in niveau.²⁴²

²³⁹ Wet op het primair onderwijs, wet van 2 juli 1981 houdende Wet op het basisonderwijs. Geldend op 28-01-2013. Opvalt dat zowel de term *primair* onderwijs als *basisonderwijs* in de titel van dezelfde wet aanwezig zijn.

²⁴⁰ Wet op het voortgezet onderwijs. Wet van 14 februari 1963, tot regeling van het voortgezet onderwijs, geldend op 28-01-2013.

²⁴¹ Commissie Toekomstbestendig Hoger Onderwijsstelsel ('Commissie Veerman'), *Differentiëren in drievoud. Omwille van kwaliteit en verscheidenheid in het hoger onderwijs* (Den Haag 2010) 15.

²⁴² *Ibidem*, 67.

De stap naar ‘academisch’ c.q. universitair onderwijs heeft men nooit kunnen/willen maken omdat de opleiding altijd vastgehouden heeft aan het beginsel om een lerarenopleiding te blijven. Waar de opleiding gestart was als zelfstandig instituut is het na de fusiegolf in de jaren negentig van de vorige eeuw samen met nog enkele tientallen opleidingen onderdeel van de Hogeschool van Amsterdam. Daar is het één van de opleidingen van het domein *Bewegen, sport en voeding*. Dat domein telt drie opleidingen. De eerste is de ALO, de Academie voor Lichamelijke Opvoeding. Daarnaast als afsplitsing daarvan de opleiding sport, management en ondernemen (SMO), die zich meer richt op commerciële functies binnen de bedrijfstak die de sport en sportieve vrijetijdsvesteding geworden is. Voor de opleiding in de branches sport, vrijetijdsbesteding, recreatie en toerisme is de opleiding SMO tien jaar geleden gestart. De derde opleiding is die op het gebied van voeding; de opleiding voeding en diëtetiek.

Na de succesvolle afronding van de opleiding Academie voor Lichamelijke Opvoeding mag de alumnus zich *Bachelor of Sport and Physical Education* noemen. De officiële naam van deze opleiding bij Dienst Uitvoering Onderwijs- Informatie Beheer Groep is ‘Opleiding tot leraar voortgezet onderwijs van de eerste graad in Lichamelijke Opvoeding’.²⁴³ Vanaf 1925 werd opgeleid tot leraar *lichamelijke oefening mo-p*. Inmiddels is dat dus veranderd in ‘leraar voortgezet onderwijs van de eerste graad in *Lichamelijk Opvoeding*’.

Die eerstegraadsbevoegdheid is momenteel uniek voor een hbo-opleiding. Alleen het conservatorium mag dat ook. In de Lichamelijke Opvoeding van 25 maart 2011 schrijft de vaste columniste *Mery Graal* in haar maandelijkse column het volgende: ‘Ik ben eerstegraads docent... Alle vakleerkrachten L.O. zijn immers eerstegraads.’²⁴⁴ Het is wel goed om ons te realiseren dat de leraar L.O. hierin een vrij uitzonderlijke positie inneemt... Wij krijgen als hbo-afgestudeerden de eerstegraads bevoegdheid cadeau...’ ...‘Voor een hbo-opleiding is dat namelijk uniek’ vindt zij ‘want alleen universiteiten leiden nu op tot eerstegraads docent.’ Het historisch besef van Mery Graal laat te wensen over; immers de Academie was voorbestemd voor academisch onderwijs en het onderwijs aan de ALO voltrok zich van meet af aan op dat niveau, vandaar de eerstegraads bevoegdheid. De ALO heeft zich ook steeds op dat niveau gericht. Vanwege de huidige reputatie van het beroepsonderwijs wordt dat blijkbaar nu discutabel.

De officiële titel die men mag voren is die van *Bachelor of Sport and Physical Education* in welke naam wij naast Engelse term voor lichamelijke opvoeding ook *sport*

²⁴³ Dit is de zogeheten CROHO-naam (code 35025).

²⁴⁴ Mery Graal, ‘Eerstegraads’, *Lichamelijke Opvoeding* 3 (2011) 35.

tegenkomen. De sport is dus momenteel niet alleen ingekapseld maar maakt een nevenschikt onderdeel uit van de opleiding. En het is zo dat vanaf studiejaar 2011-2012 alle ALO-studenten ook een sportlicentie halen dat wil zeggen het diploma om in de vereniging een specifieke sport op een bepaald niveau te mogen trainen/coachen.²⁴⁵ Dus aan de Academie wordt men tegenwoordig opgeleid tot leraar *lichamelijke opvoeding* en men krijgt, indien geslaagd een bachelorsdiploma in lichamelijke opvoeding én *sport*. De opleiding en de bijbehorende titel blinken weer niet uit in eenduidigheid.

Het gebruik van begrippen in de vakwereld blijft dus onduidelijk. Eigenlijk is er geen regie op het gebruik ervan. De vakvereniging laat alle bloempjes bloeien. Pas als een nieuw begrip langdurig gemeengoed is geworden worden, de teksten c.q. statuten aangepast. Zowel in de vakwereld als in bij de overheid is dus eenheid in terminologie ver te zoeken. Dit leidt nauwelijks tot klachten uit het veld. Het lijkt wel of de actoren in het veld daar niet veel aandacht voor hebben. Er is beweging veroorzaakt door veranderende opvattingen en maatschappelijk ontwikkelingen en de vakvereniging past zich in de statuten– zij het met enige vertraging - weer aan, aan de nieuwe situatie. Zonder daar actief voorop in te lopen. Heel incidenteel klinkt er een verzuchting uit het veld over de verwarring die dit teweegbrengt. In alle bestudeerde jaargangen van de *Lichamelijke Opvoeding* heb ik er slechts twee gevonden.

In de eerste uit 1946 getiteld ‘sportgymnastiekleraren, lichamenlijk opvoeding lichaamsoefeningen’ wordt een poging gedaan deze begrippen te onderscheiden.²⁴⁶ Het artikel is overgenomen uit het ‘*weekblad voor Gymnastiek en Middelbaaronderwijs*’ van 8 maart 1946. Het ironische is dat de schrijvers er ook niet goed uitkomen en zelf de fout maken te stellen dat de wet spreekt van ‘leraren lichamelijke opvoeding, terwijl dit ‘lichamelijk oefening’ moet zijn, zoals ook de redactie van de *lichamelijke opvoeding* terecht opmerkt.

Een tweede verzuchting is van veel later datum. In zijn artikel *Lichamelijke opvoeding en sport als doel en als middel* beklagt de schrijver Adri Vermeer zich over het slordige taalgebruik.²⁴⁷ Hij zegt dan ‘In de wereld van de lichamelijke opvoeding en die van de sport worden de begrippen ‘sport’ en ‘bewegen’ en ‘lichamelijke opvoeding’ heel vaak op een slordige manier nevenschikkend gebruikt.’ Vervolgens legt hij uit wat het verschil tussen die begrippen is en ook wat hij dan precies onder lichamelijke opvoeding verstaat. Zijn mening is overeenkomstig de gangbare opinie in de vakwereld. Bewegen duidt op de motorische

²⁴⁵ *ALO in beweging* Juni 2012. 5

²⁴⁶ Sportgymnastiekleraren, lichamenlijk opvoeding, lichaamsoefeningen, *De Lichamelijke Opvoeding*, 7 (1946) 96.

²⁴⁷ Adri Vermeer, ‘lichamelijke opvoeding en sport als doel en als middel’, *Lichamelijke Opvoeding*, 3 (2011) 36-39, aldaar 36.

ontwikkeling en vaardigheden. In de ontwikkelingspsychologie onderscheidt men daarnaast de cognitieve en de sociaal-emotionele ontwikkeling. ‘Sport is een cultureel fenomeen en lichamelijke opvoeding is een schoolvak’.²⁴⁸ Het slordige gebruik door elkaar heen van deze begrippen stoort hem (en mij inmiddels steeds meer). Het frappante is dat het bij deze twee incidentele verzuchtingen van artikelen vanuit de vakwereld blijft.

De overheid en de vakwereld gebruiken onbekommerd begrippen ter vakaanduiding door elkaar heen. En dat zien we dan ook terug bij de media. Op dinsdag 28 mei jl. werd het nieuws bekend dat het aantal *sportblessures* onder kinderen de laatste jaren sterk was toegenomen.²⁴⁹ Dit was gestegen van ca. honderdduizend in 2010 tot tweehonderddertig duizend in 2013. En de meeste *sportblessures* kwamen volgens de nieuwslezer voor bij het voetbal en in de *gymlen*. Zo zien we dat het begrippen *sport* en *gymlen* in de publieke opinie als synoniemen worden beschouwd.

In de vakwereld zijn de officiële termen momenteel *lichamelijke oefening* en *lichamelijke opvoeding*. Deze termen hanteert de wet en komen voor in de naam en doelstelling van de KVLO. In 1862 was de doelstelling van de VGON om *gymnastiek* te bevorderen, met name gericht op het *onderwijs*. Dit is heel lang volgehouden, maar bij de jongste statutenwijziging wordt nadrukkelijk ook de wereld buiten het onderwijs betrokken. Daarmee worden met name de sportverenigingen en de toenemende sportieve recreatie bedoeld. De huidige tendens echter is om de begrippen *lichamelijke oefening* en *lichamelijke opvoeding* te vervangen door *bewegingsonderwijs* en *sport*. Deze termen worden al decennia gebruikt, maar nu wordt het gebruik ervan gemeengoed. Maar zover is het nog niet.

Het begrip *gymnastiek* als activiteit wordt officieel alleen nog gebruikt voor *gymnastiekverenigingen*, waar dan de *sport* turnen wordt beoefend. De vakwereld gebruikt het woord *gymnastiek* woord niet meer voor de lichamelijke opvoeding. Een paar rudimenten daarvan blijven in de vakwereld nog wel aanwezig. De community van leraren lichamelijke opvoeding van de KVLO heet uit nostalgie *gymleraren.nl*. En de naam van de vaste columnist *Mery Graal* is uiteraard een anagram van *gymleraar*.

²⁴⁸ Adri Vermeer, ‘lichamelijke opvoeding en sport als doel en als middel’, p.36.

²⁴⁹ Radio een journaal, dinsdag 28 mei 2013.

7. Conclusie

Taal is het vehikel waarvan de geschiedschrijver zich bedient, om te onderzoeken en vervolgens te beschrijven ‘wie es eigenlijk geweest’. En dus ook in geschiedenis van het gymnastiekonderwijs bepalen de gebruikte woorden en begrippen ons beeld van het verleden. Dit gebruik van begrippen bij het gymnastiekonderwijs was het onderwerp van mijn onderzoek. Dezelfde begrippen in verschillende taalgebieden onderzoeken, schept een extra dimensie en probleem of juist uitdaging. In dit onderzoek wilde ik volstaan met het Nederlandse taalgebied. In Nederland richt men zich niet tot de betekenisverandering van woorden, maar op de betekenisontwikkeling van begrippen geplaatst in een specifiek historische context zoals Velema in zijn inleiding bij de bundel *Vaderland* beschrijft.²⁵⁰ Die methode heb ik toegepast. Dit is een diachronische methode; in een beperkte geografische eenheid is het begrip gymnastiek en aanverwante begrippen gevolgd in de periode van 1850 tot heden.

Daarbij heb ik grote stappen door de geschiedenis genomen. Een aantal feiten en gebeurtenissen is kort besproken, steeds in het licht van de ontwikkeling van de inhoud van de begrippen. Daarbij heb ik die feiten en gebeurtenissen an sich onrecht gedaan, het ging me niet om de ontwikkeling *zelf* maar om de invloed daarvan op de gebruikte terminologie en de duiding van de gehanteerde begrippen. Daarbij heb ik me met name gericht op het taalgebruik van de pleitbezorgers van de lichamelijke oefening, de vakvereniging van de gymnastiekonderwijzers in Nederland.

Vanaf 1850 is het begrip gymnastiek gemeengoed in Nederland om het onderwijs in lichaamsoefeningen aan te duiden. Tussen 1800 en 1850 werd het ook nog wel ‘kunstmatige lichaamsoefeningen’ genoemd en korte tijd ‘gymnastie’. Het woord gymnastiek kwam via de filantropijnen vanuit Duitsland tot ons. En die ontleenden dat woord via de Renaissance aan de oude Griekse beschaving. De inhoud van het begrip gymnastiek namen de filantropijnen en ook de vakwereld in Nederland over van de Grieken of interpreteerden zij als zodanig: ‘alle vormen van lichaamsoefeningen met een vormende waarde’. Ongeacht of dit binnen of buiten schoolverband gebeurde.

Aanvankelijk waren in Nederland enkele arts-predikanten alsmede een aantal arts-leden van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen de propagandisten hiervoor. Gymnastiek werd in deze tijd volgens deze groepen gezien als het instrument om de ‘volksgezondheid’ te bevorderen waarbij in de negentiende eeuw het begrip deugdzaamheid een belangrijke rol

²⁵⁰ Velema, ‘Nederlandse begripsgeschiedenis, XIV-XV.

speelde. Het ging om volksgezondheid én volksopvoeding. In het gebruikte woord gymnastiek kwamen beide aspecten aan bod. Het begrip gymnastiek had een brede betekenis

Bij de bevordering van de gymnastiek trokken, in de eerste helft van de negentiende eeuw, de medici en de gymnastiekonderwijzers gezamenlijk op. Vanaf ongeveer 1870 scheidden hun wegen. De medici en het onderwijs ontwikkelden zich onafhankelijk van elkaar. Bovendien ontstond in Nederland in de gymnastiekwereld een onderscheid tussen een meer heilgymnastisch stroming en een stroming die zich voornamelijk op het onderwijs richtte. Dit leidde uiteindelijk tot een scheiding waarbij in 1889 een aparte vereniging voor heilgymnastiek wordt opgericht. Aanvankelijk functioneerde deze vereniging binnen de gymnastiekwereld, maar in de twintigste eeuw ontwikkelt die zich steeds meer zelfstandig.

De medici bepaalden zich meer tot het fysieke, het anatomisch-fysiologische en het gezondheidsaspect. In de onderwijswereld kwam de nadruk meer te liggen op het pedagogische en het karaktervormende aspect. Nog werd hetzelfde woord gehanteerd: gymnastiek. Daarin lag het immers allemaal besloten. Maar langzaam zien we een betekenisverandering binnen het begrip gymnastiek. De nadruk veranderde van lichaamsoefeningen die gericht waren op het bevorderen van de fysieke gezondheid én het vormen van deugdzame mensen, naar het opvoeden tot deugdzame én gezonde mensen. Wel tweemaal dezelfde betekenissen, maar in een andere volgorde en een ander accent. Het begrip gymnastiek verengde zich enigszins: nog betrof het vrijwel alle lichaamsoefeningen, maar het was meer gericht op het pedagogische aspect en het werd voorbehouden aan lichaamsoefeningen binnen schoolverband.

Deze discussie - over de nadruk op het medische, het gezonde of het opvoedkundige, het pedagogische - speelde eind negentiende eeuw, maar blijft eigenlijk continu – nu nog - op de achtergrond de agenda van de discussie over de inhoud van het vak bepalen. Het komt nog eens terug in de eerste twee decennia van de twintigste eeuw bij de richtingenstrijd tussen de voorstanders van de ‘Zweedse’ school en voorstanders van de ‘Nederlands-Duitse’ school voor schoolgymnastiek. De Zweedse school benadrukte dan meer het gezondheidsaspect en het anatomisch-fysiologisch, de Nederlands-Duitse school benadrukte uiteraard de pedagogiek. Deze discussie was fel. De laatste won weer en het pleit leek beslecht. Maar kort na de opening van de Academie voor Lichamelijke opvoeding rond 1930 was die discussie er wederom, zij het veel minder fel. Deze werd beëindigd door de rector J. Nieuwenhuizen. Het ging voortaan bij de ALO om de pedagogiek!

Het einde van de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw is de bloeitijd van de pedagogische wetenschap. Het kind komt centraal in opvoeding en onderwijs. De vele

uitingen van de ideeën van de reformpedagogiek gaan niet aan de gymnastiekwereld voorbij. En de term ‘lichamelijke opvoeding’ doet steeds meer opgeld. De term gymnastiek wordt geleidelijk vervangen door de term lichamelijke opvoeding. Maar het is niet zo dat men wezenlijke bezwaren tegen de term gymnastiek heeft. Gezien de pedagogische hoogtijdagen echter refereert men de term lichamelijke opvoeding. En deze verandering gaat dus heel geleidelijk. In 1910 heeft de vakvereniging nog in de naam het woord *Gymnastiekonderwijzers*, met als statutair doel het bevorderen van de *lichamelijke opvoeding* middels *gymnastische oefeningen*. Men hinkt nog op twee gedachten. Pas in 1926 komt aan die ambivalentie een einde en verandert ook de naamgeving tot een *Vereeniging van leraren lichamelijke opvoeding*. Maar helemaal afscheid van de term gymnastiek, in de brede betekenis, neemt men niet. In het vakblad blijft men - uit nostalgie - spreken van gymnastiekonderwijzers, gymnastiekleraren etc. In de volksmond leeft het begrip gymnastiek gewoon voort. Tussen 1925 en 1960 is er binnen de vakwereld in heel Nederland een breed gedragen consensus over de te gebruiken term en dat is die van de lichamelijke opvoeding. En dat zien we ook weer terug in de namen van de opleidingsinstituten die vanaf 1925 gesticht worden. Zij heten alle Academie voor Lichamelijke Opvoeding.

De wetgever neemt dat niet over in 1920 als gymnastiek verplicht wordt voor het lager onderwijs. De wetgever kiest voor het woord lichamelijke oefening. Ik heb de indruk gekregen dat de wetgever het begrip gymnastiek wilde verlaten om zich niet te mengen in de discussie toentertijd in de vakwereld over de ‘eigenlijke’ en ‘vrije gymnastiek’. En de aanduiding *lichamelijke opvoeding* koos men niet omdat men die te pretentius vond voor één vak. De primaire taak van het onderwijs is onderwijzen. De opvoeding gebeurt thuis én op school, maar dan door de klassenonderwijzer die alle vakken geeft en minder door de vakleerkracht. In het middelbaar onderwijs lag de nadruk van meet af aan al meer op onderwijzen in plaats van op opvoeden. Derhalve koos de wetgever voor de relatief waardevrije term lichamelijke oefeningen.

Rond 1960 doen twee nieuwe begrippen opgeld. Op de eerste plaats lanceert Klaas Rijdsdorp de ‘gymnologie’. Dit begrip wordt welwillend ontvangen, maar het verschil met gymnastiek is te gering en bij gebrek aan voedingsbodem verdwijnt dit begrip al snel weer. Tegenwoordig wordt het nergens meer gebruikt. Een andere poging tot vernieuwing en verandering heeft, zij het in tweede instantie meer effect en komt van Carl Gordijn die de het begrip *bewegingsonderwijs* introduceert. Zijn motivatie hiervoor lag in het afwijzen van de dualistische mensvisie. De mens is lichaam én ziel in een. Er worden volgens hem geen *lichamen* geoefend of opgevoed, maar hele mensen. De kern van het schoolvak is volgens

hem het onderwijs in het bewegen. Aanvankelijk wordt hij door de gevestigde orde verguisd. Opvoeden, daar ging het om, met als aangrijpingspunt het lichaam. De laatste twintig jaar is dit begrip echter weer teruggekomen en het doet nu in de vakwereld overal opgang. Vanwege onder meer de studentenopstanden in de jaren zestig en zeventig en de omwenteling van de houding tegenover gezag is het pedagogische aspect in het onderwijs meer en meer op de achtergrond geraakt. De nadruk ligt in het huidige onderwijs meer op de inhoud van het vak en minder op de relatie leraar-leerling.

Ook de wetenschappelijke bestudering van de lichamelijke opvoeding bewoog zich van een pedagogisch-didactische weer terug naar een anatomisch-fysiologische benadering van bestudering van het onderzoeksonderwerp. De Interfaculteit Lichamelijke Opvoeding werd in 1987 Faculteit der Bewegingswetenschappen en het accent kwam te liggen op bewegen, gezondheid en sport.

De sport die tussen 1860 en 1960 door de vakwereld van de gymnastiekleraren werd verketterd, heeft daarna een andere maatschappelijke waardering gekregen. De argumenten die men aanvoerde om de sport - en vooral de professionele sportbeoefening- te verguizen, namelijk de nadelige uitwerking op het karakter en de sociale attitude, hielden in Nederland, in verhouding tot ons omringende landen, heel lang stand. Door sommigen wordt hierbij de relatie gelegd met onze calvinistische volksaard. Is dat een aspect van onze nationale identiteit? Sport is echter sinds enkele decennia volledig geaccepteerd en is nu een bedrijfstak waar miljarden in omgaan en dat geldt ook voor de vrijetijdsrecreatie. Sport en bewegen worden daarbij gezien als uitingen van een cultuur waarvoor de school het kind moet voorbereiden.

We zagen al dat de vakwereld - als we die bepalen tot de vereniging van gymnastiekleraren- niet voorop ging in een strijd om de duiding van de begrippen. Zij volgden. De vakvereniging vormde middels het vakblad en de jaarvergaderingen het podium waar alle zaken die het vak aangingen, besproken werden. Noch de redactie van het blad noch het bestuur namen expliciet stelling. De inhoud van de begrippen werd tot 1925 bepaald door de inbreng van individuen en vanaf 1925 voornamelijk bepaald in de opleidingsinstituten. Bijvoorbeeld voor de ALO Amsterdam werden de ideeën van de Oostenrijkse pedagogische School van Karl Gaulhofer en Margarethe Streicher, alsmede de ideeën vanuit de existentiële psychologie volgens F.J.J. Buytendijk en de ideeën van de pedagoog Martin Langeveld gecombineerd tot een ‘Amsterdamse school’ voor lichamelijke opvoeding. De CALO in Arnhem neemt daar onder Carl Gordijn met zijn ideeën over bewegingsonderwijs stelling tegen. De bestudering van de veranderingen aldaar vielen echter buiten mijn de

onderzoeksvraag. Voor de vereniging is de conclusie dat veranderingen niet van daaruit werden geëntameerd, men bood een podium voor de discussie. De weerslag van veranderingen in de opinie werd door de vereniging dan later (soms decennia later) vastgelegd in naamgeving en statuten.

De huidige tendens is dat de vakwereld de pedagogische invalshoek heeft verlaten en zich weer meer richt op de gezondheidsaspecten én op de plaats van het bewegen in de cultuur. De nadruk op de volksgezondheid is weer gedeeltelijk teruggekeerd. Sport en vrijetijdsbesteding neemt nu een belangrijke plaats in. Ook andere functionarissen vanuit de sport en de recreatie dan de traditionele gymnastiekleraar kunnen nu lid worden van de vakvereniging, die nu KVLO heet. De discussie over nieuwe naamgeving, lichamelijke opvoeding of bewegen en sport, vindt wederom plaats in het vakblad. Waarschijnlijk is over enige tijd het begrip *bewegingsonderwijs en sport* dermate ingeburgerd dat de vereniging dit weer volgt en we het in de naamgeving en notulen gaan terugvinden.

Wat daarbij opvalt is misschien wel de huidige relatieve gelatenheid of desinteresse daarbij. Incidenteel verschijnt een iets scherper stukje hierover in het vakblad, maar het blad blijft voornamelijk gevuld met artikelen over de praktijk en methodiek van het lesgeven in de verschillende bewegingsonderdelen en sporten en rechtspositionele aangelegenheden. De theorie acht men in dit vakgebied van belang maar is niet het voornaamste. Men is meer gericht op de praktische sportbeoefening en de methodiek en didactiek van de oefeningen en de bewegingsleer in de praktijk. Het gaat er om hoe men iets het beste kan aanleren en men heeft wat minder aandacht voor de naam die men eraan geeft en de duiding van de begrippen.

De Duitse begripshistorici onderscheidden een zogenaamde *Sattelzeit* ('zadeltijd'). Volgens de redacteuren van de *Grundbegriffe* ontstond in deze periode (1750-1850) de nieuwe tijd, en veranderden begrippen zodanig dat ze de huidige moderne betekenis hebben gekregen die we er nu aan geven.²⁵¹ Na mijn onderzoek van het culturele begrip gymnastiek onderschrijf ik dat voor sociaal-culturele begrippen niet. Die veranderen, zolang in gebruik, constant van inhoud. Volgens de inzichten van de *linguistic turn* geeft taal niet alleen een beschrijving van de wereld, maar vormt ook mede de wereld. Sociale en culturele ontwikkelingen kunnen alleen begrepen worden binnen een bepaald woordgebruik en vernieuwingen brengen vaak nieuwe woorden en begrippen. Aan begrippen wordt betekenis gegeven én men wil door het hanteren van begrippen iets teweegbrengen en zo invloed uitoefenen.

²⁵¹ Velema, 'Nederlandse begripsgeschiedenis, X.

En dat zien we ook bij de gymnastiek. De betekenis van het begrip was contextgebonden en steeds aan verandering onderhevig. Omdat het langere tijd gehanteerd werd, veranderde de betekenisaccenten van aanvankelijk pluriform met de nadruk zowel op de anatomisch-fysiologische aspecten als het pedagogisch vormende, naar een inhoud meer gericht alleen op het onderwijsinhoudelijke en pedagogische. Aanvankelijk gold het breed voor alle vormen van lichaamsoefeningen binnen en buiten school. Geleidelijk werd het steeds meer alleen aan voorbehouden aan alle vormen van lichaamsoefeningen in schoolverband. En sinds veertig jaar is er een tendens het pedagogische minder te benoemen en richt het onderwijs van bewegen en sport zich weer meer op het aanleren van een gezonde attitude, een leven lang bewegen en sport en aandacht voor een gezond lichaam.

Sinds 1927 wordt het begrip gymnastiek officieel door de vakwereld niet meer gebruikt in de brede betekenis van alle lichaamsoefeningen in schoolverband, echter in de praktijk kan men er maar geen afscheid van nemen. In de samenvoegingen gymleraar, gymles en gymzaal blijft het actueel gebruikt. In de vakvereniging blijft men het nostalgisch koesteren. En het woord gymnastiek wordt in een smallere betekenis nog steeds officieel gebruikt in de gymnastiekverenigingen om de huidige sport turnen aan te duiden.

Het begrip gymnastiek in brede betekenis, is in de loop der tijd vervangen door het begrip lichamelijke opvoeding en staat nu op het punt weer vervangen te worden door het woord bewegingsonderwijs. Steeds met ongeveer dezelfde brede inhoud, echter steeds met iets andere betekenisaccenten. Het smalle begrip gymnastiek blijft onverminderd gebruikt en dit leidt regelmatig tot verwarring.

Wat dit onderzoek aantoont is het slordige gebruik van de verschillende begrippen, door vrijwel iedereen, de vakwereld, de media, de wetgevers, het gewone publiek en zelfs de historici en de relatieve desinteresse daarin. Ik heb al een tweetal voorbeelden aangehaald van historici die zich bezondigden aan anachronismen. Voor de nog jonge loot aan de stam van de geschiedenis de sportgeschiedenis ligt er een levensgrote valkuil. De maatschappij én de vakwereld hebben momenteel sport omarmt. En in het gymnastiekonderwijs neigt ertoe over te gaan naar de term bewegingsonderwijs en sport. Is die term is dan een voortzetting is en inhoudelijk vrijwel gelijk aan het vroeger gymnastiekonderwijs? Sport is tot ca. 1960 door de vakwereld van gymnastiekleraren vanuit het onderwijs in de lichamelijke oefening buitengewoon kritisch bejegend. Hier ligt het gevaar, waarvoor Quinten Skinner de historicus waarschuwt op de loer: anachronisme ofwel vanuit de veranderde betekenis van begrippen een ontorechte duiding aan het verleden geven. Vanuit de huidige positieve waardering van sport ontstaat licht een gekleurd beeld van het verleden. Daar waar men bewuste kennis heeft

kan men er alert op zijn en kan het vermeden worden. Daar waar onbewuste kennis gebruikt wordt, is het gevaar het grootste.

In het schrijven van deze scriptie heb ik ook ervaren dat ik verschillende woorden soms door elkaar heb gebruikt, terwijl ik daar toch extra alert op ben geweest. Bij de woorden *woord, begrip, term, terminologie, thema, idee* merkte ik dat ik de neiging had die soms door elkaar te gebruiken, terwijl er een verschil in betekenis is. Ik heb geprobeerd deze verschillende woorden consciëntieus te gebruiken.

Begrippen worden verschillend gebruikt in verschillende kringen. De vakwereld gebruikt een begrip maar ook in de gehele maatschappij worden die begrippen gebruikt. Verschillende kringen geven soms andere betekenissen aan een begrip. En de levensduur van een begrip kan variëren tussen de verschillende kringen. In de inleiding schreef ik dat als een begrip werd afgedankt, het dan uit de taal zou verdwijnen. De vakwereld beschouwt het brede begrip gymnastiek als verouderd en gebruikt het eigenlijk niet meer. Uit nostalgische overwegingen vindt men het nog incidenteel terug.

Voor kinderen en ouders is dit – in de vakwereld verouderde - begrip nog volledig levend en zeggen ze ‘we hebben gym’ als ze dat vak op school hebben, ongeacht wat officieel op het rooster staat, hoe de vakwereld erover spreekt of wat in de wetteksten staat. En zij hanteren dan een weer eigen variant van de brede betekenis van het begrip gymnastiek: ‘alle vormen van lichaamsoefeningen in schoolverband’. De Nederlandse taalgemeenschap zélf bepaalt door haar gebruik van de taal - het sociale construct volgens De Saussure - uiteindelijk de levensduur van een begrip.

8. Literatuurlijst

a. Begripsgeschiedenis

- Boer, P. den, 'Naar een geschiedenis van begrippen in het Nederlands' in: S.G. Dik en G.W. Muller eds., *Het hemd is nader dan de rok. Zes voordrachten over het eigene van de Nederlandse cultuur* (Assen 1992) 47-60.
- Francois, P., 'De convergentie tussen de Angelsaksische ideeëngeschiedenis en de Duits/continentale begripsgeschiedenis- een status quaestionis', *Revue belge de philologie et d'histoire. Histoire médiévale, moderne et contemporaine – Middeleeuwse, moderne en hedendaagse geschiedenis.* (2005) 1175-1203.
- Frijhoff, W., *De mist van de geschiedenis. Over herinneren, vergeten en het historisch geheugen van de samenleving* (Nijmegen 2011).
- Frijhoff, W., 'Toe-eigening: van bezitsdrang naar kennisgeving' *Trajecta 6 aflevering 2* (1997) 99-118.
- Hampsher-Monk, I., Karin Tilmans en Frank van Vree eds., *History of concepts: comparative perspectives* (Amsterdam 1998).
- Leezenberg, M. en Gerard de Vries, *Wetenschapsfilosofie voor geesteswetenschappen* (Amsterdam 2007).
- Sas, N.C.F. van, ed., *Waar de blanke top der duinen en andere vaderlandse herinneringen* (Arnhem 1995).
- Velema W., 'Nederlandse begripsgeschiedenis, ten geleide' in: N.C.F. van Sas, ed., *Vaderland, een geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam 1999) IX-XVII.
- Velema W., 'Het Nederlandse vrijheidsbegrip, ter inleiding' in: E.O.G. Haitsma Mulier en W. Velema eds., *Vrijheid, een geschiedenis van de vijftiende tot de twintigste eeuw* (Amsterdam 1999) 1-10.
- Skinner, Q., 'Meaning and understanding in the History of Ideas', *History and Theory, vol.8.no.1.* (Wesleyan University 1969) 3-53.

b. Onderwijs, pedagogiek, lichamelijke opvoeding en sport

- Asch, J.van, 'Mens sana in corpore sano??', *Lichamelijke Opvoeding* 13 (1964) 387.
- Bakker, Nelleke, Jan Noordman en Marjoke Rietveld - van Wingerden, *Vijf eeuwen opvoeden in Nederland. Idee & Praktijk. 1500-2000* (Assen 2006).
- Bax, Hilde, 'Onderweg van student naar excellente leraar bewegen & sport', *Lichamelijke Opvoeding* 2 (2013) p 6-9.
- Bahnert, Remon, 'Kansen voor het bewegingsonderwijs', *Lichamelijk Opvoeding* 10 (2012) 6-8.
- Boekholt, P.Th.F.M. en E.P. de Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland, vanaf de middeleeuwen tot aan de huidige tijd* (Assen 1987).
- Bottenburg, Maarten van, *Verborgene competitie. Over de uiteenlopende populariteit van sporten* (Amsterdam 2004).
- Breedveld, K, E. Boers, M. Jong en J. Steenbergen, *Sportonderzoek in beeld.* (Den Bosch 2010).

- Breuker, Pieter en Wio Joustra, eds., *Sporthistorie, tussen feit en Mythe* (Zutphen 2004).
- Buuren, Wilfried van en Theo Stevens eds., *Sportgeschiedenis in Nederland* (Amsterdam 1998).
- Brouwer, H., ed. *Rapport van 'Werkgroep Toekomstvisie LO* (Zeist 2011).
- Buytendijk, F.J.J., *Algemene theorie der menselijke houding en beweging*. (Utrecht, Antwerpen 1974).
- Dekkers, Midas, *Lichamelijke Oefening* (Amsterdam 2006).
- Elzinga, René en Dennis van der Honing, 'Hypothetische excellente docent lichamelijke opvoeding gezocht', *Lichamelijke Opvoeding* 2 (2013) 10-13.
- Essen, Mineke, van en Jan Dirk Imelman, *Inleiding historische pedagogiek. Verlichting, romantiek en ontwikkelingen in Nederland na 1800* (Baarn 1999).
- Finley, M.E. en Pleket H.W., *The Olympic Games, the first thousand Years* (Edinburg 1976).
- Idenburg, Ph. J., *Schets van het Nederlandse Schoolwezen* (Groningen 1960).
- Kammeyer, J.H. en D.H. Schmöll, *Vijftig jaar Academie voor Lichamelijke Opvoeding* (Amsterdam 1975).
- Kramer, J.P. en Niels Lommen, *Geschiedenis van de Lichamelijke Opvoeding in Nederland* (Meppel 1986).
- Kramer, J.P. en K.H. van Schagen, *Historisch overzicht van de Lichamelijke Opvoeding, Deel II, de negentiende en twintigste eeuw* ('s Gravenhage 1967).
- Kruithof, Bernard, 'De deugdzame natie. Het burgerlijk beschavingsoffensief van de Maatschappij tot nut van het Algemeen tussen 1784 en 1860' in: Bernard Kruithof, Jan Noordman en Piet de Rooy (eds.), *Geschiedenis van Opvoeding en Onderwijs. Inleiding; bronnen; onderzoek* (Nijmegen 1983) 371-385.
- Kugel, J., *Beknopte geschiedenis van de gymnastiek* (Haarlem 1995).
- Langeveld, M.J., *Beknopte theoretische pedagogiek* (Groningen 1974).
- Ranke, Leopold von, Preface to the first edition of histories of the latin and germanic nations, in: George G. Iggers and Konrad von Moltke, *The theory and practice of history. 'Leopold von Ranke* (Indianapolis & New York 1973) 135-138.
- Rijdsdorp, K., S. van Gelderen, en E. Kupers, *Hand en leerboek der bestuurswetenschappen deel IX, Lichamelijke opvoeding en sport* (Alphen aan de Rijn 1964).
- Rijdsdorp, K., *Grondslagen van de Lichamelijke Opvoeding* ('s Gravenhage 1964).
- Schagen, van, K.H., *Historisch overzicht van de Lichamelijke Opvoeding. Deel I, Van de oudheid tot en met de Franse tijd* ('s Gravenhage 1964).
- Schagen, van, K.H., S. Kuiper en P.R. Alkema, *40 jaar Academie voor Lichamelijke Opvoeding* (Amsterdam 1965).
- Steendijk Kuypers, J. 'Eerste Nederlandse handboek voor de gymnastiek.' *Lichamelijke Opvoeding* 11 (1998). 503-505.
- Steendijk-Kuypers, J., *Vrouwenbeweging. Medische en culturele aspecten van vrouwen in de sport, gezien in het kader van de sporthistorie (1880-1928)* (Rotterdam, 2003).
- Steendijk Kuypers, J. 'Gymnastiek een Volkszaak. Van Spelen en springen naar schoolsport en zwaantje in de ringen.' Artikelenreeks in *Lichamelijke Opvoeding*. 2003-2005.

- Swijtink, André, *Een sportman doet niet aan politiek. Groei en populariteit van de Nederlandse sportbeoefening in oorlogstijd.* (Amsterdam 2010).
- Terlouw, Th.J.A., *De opkomst van het heilgymnastisch beroep in Nederland in de 19e eeuw* (Rotterdam 1991).
- Verbrugge, Martha H., 'Recreating the body: women's physical education and the science of sex differences in America, 1900-1940', *Bulletin for the History of Medicine* 71.2 (1997) 273-304.
- Verbrugge, Martha H., 'Science & Fitness: Perspectives on women's `exercise in the United States in the 20th century', *Health and History*, vol 4. no. 1 (2002) 52-72.
- Vermeer, Adri, 'lichamelijke opvoeding en sport als doel en als middel', *Lichamelijke Opvoeding*, 3 (2011) 36-39.
- Waerden, Kees van der, *Toen Football voetbal werd. Taal en cultuur van het oervoetbal in Nederland* (Nijmegen 2010).

bronnen

1. Een belangrijke vindplaats van bronnen is het archief van de KVLO (de vereniging voor de lichamelijke opvoeding in Nederland) geraadpleegd. Dat bevindt zich in Zeist. Deze vereniging is opgericht in 1862 en het archief is opgeslagen in het verenigingsgebouw te Zeist, Zinzendorflaan 9. Ik heb de notulen van de jaarvergaderingen bestudeerd, maar ook wat geschreven werd in het vakblad. Van 1903-1913 heette dat *het Correspondentieblad*. Van af 1913 heette dit *de Lichamelijke Opvoeding*. Momenteel heet het nog slechts *Lichamelijke Opvoeding*.

De vereniging heeft in 1937 ook een gedenkboek uitgegeven met allerlei wetenswaardigheden van de eerste 75 jaar:

- Korpershoek, J.M.J. en N.M. Graafland (eds.), *Na 75 jaar. Gedenkboek uitgegeven bij het 75-jarig bestaan der Vereeniging van Leeraren en Onderwijzers in de*
- Daarnaast op de website kvlo.nl de nodige informatie gevonden over de actuele stand van zaken van de Lichamelijke Opvoeding in Nederland .Op deze website staat veel informatie over actuele zaken. Onder andere de huidige statuten en huishoudelijk reglement.

2. Een tweede belangrijke vindplaats van bronnen is het archief van de Academie voor Lichamelijke Opvoeding te Amsterdam. Daarin vond ik de volgende geschriften:
 - a. Deelen, H.L.J.F. en K.H. van Schagen, *Brochure, De Academie voor Lichamelijke Opvoeding* (Amsterdam 1925).
 - b. Deelen, H.L.J.F. en K.H. van Schagen, *Jaarboekjes 1925/1927, tot en met 1928/29* (Amsterdam 1925-1929).
 - c. Nederlandsche Vereeniging tot Inrichting van een Wetenschappelijk Centrum voor Lichamelijke Opvoeding, *Plannen tot stichting van de Nederlandsche Vereeniging voor Lichamelijke Opvoeding* (Amsterdam 1923).
 - d. Nederlandsche Vereeniging tot Inrichting van een Wetenschappelijk Centrum

- voor Lichamelijke Opvoeding, Jaarverslagen (Amsterdam 1926-/27 tot en met 1940).
- e. Nieuwenhuis, G.J., Wijziging in den opzet der Academie voor Lichamelijke Opvoeding (Amsterdam 1928).
 - f. Roest van Limburg, W., Doel en werk der Academie voor Lichamelijke Opvoeding te Amsterdam (Amsterdam 1930).
3. Een derde bron ontving ik van mevrouw Steendijk-Kuypers . Mevrouw Steendijk is een medisch historica, die gepubliceerd heeft over de invoering van de sport in Nederland in de negentiende eeuw en dan met name voor vrouwen. Van haar ontving ik een origineel exemplaar van *De Gymnastiek en hare invoering in Nederland*. (Haarlem 1853) van een van de pioniers van de gymnastiek in Duitsland, Nederland en België, Carl Euler (1809-1885). Hij kan gezien worden als de grondlegger van gymnastiek in Nederland en een van degenen die het begrip in Nederland introduceerden. Hij gaat in dit boek in op de motieven ter invoering. Dit boek beschouw ik als een primaire bron.
4. Overige bronnen
- g. Regeerakkoord PvdA-VVD, najaar 2012.
 - h. Rapport van de Commissie Toekomstbestendig Hoger Onderwijsstelsel ('Commissie Veerman'), *Differentiëren in drievoud. Omwille van kwaliteit en verscheidenheid in het hoger onderwijs* (Den Haag 2010).
 - i. Wet op het primair onderwijs, wet van 2 juli 1981 houdende Wet op het basisonderwijs, geldend op 28-01-2013.
 - j. Wet van 14 februari 1963, tot regeling van het voortgezet onderwijs, geldend op 28-01-2013.
 - k. Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Identificatie met Nederland* (Den Haag 2007).
 - l. www.canonlo.nl
 - m. www.historici.nl. Biografisch woordenboek van Nederland 1880-1920.